

Андрій ЮРИЧКО
Максим ЗАПОРОЖЧЕНКО

PolitChecker

ТВІЙ ПОМІЧНИК
У ПОЛІТИЧНОМУ СВІТІ

Практичний посібник

Київ
2026

Академія української преси
Центр вільної преси

Андрій ЮРИЧКО
Максим ЗАПОРОЖЧЕНКО

PolitChecker

ТВІЙ ПОМІЧНИК
У ПОЛІТИЧНОМУ СВІТІ

Практичний посібник

Київ
2026

Академія української преси
Центр вільної преси

УДК: 070:32(07)

DOI:10.71262/AUP-978-617-7370-81-8

Ю73 А. Юричко, М. Запорожченко

PolitChecker – твій помічник у політичному світі: посібник / за ред. В. Іванова. К.: Центр вільної преси, 2026. 182 с.

ISBN 978-617-7370-81-8

«PolitChecker» – це комплексний посібник, що охоплює широкий спектр тем: від філософських основ фактчекінгу до технічних нюансів виявлення дипфейків та практик інформаційної дипломатії. Головні переваги видання – чітка структура, велика кількість живих прикладів та прагнення перетворити читача на активного гравця в інформаційному просторі.

Автори пропонують виключно конкретику: алгоритми перевірки даних, аудити ботів та методи візуальної криміналістики зображень. Текст майстерно поєднує наукові дослідження з реальними кейсами – від експериментів з фреймінгу та звітів WEF про загрозу дезінформації до аналізу сучасного популізму.

Ця книжка стане цінним ресурсом для розвитку критичного мислення та медіаграмотності. Вона доводить: фактчекінг – це не просто рутинна перевірка фактів, а свідомий шлях до зрілого демократичного суспільства.

Gefördert durch die Bundesrepublik Deutschland
За підтримки Федеративної Республіки Німеччина

Auswärtiges Amt

**FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION** For Freedom.
Ukraine

АКАДЕМІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ПРЕСИ

ISBN 978-617-7370-81-8

© Академія української преси, 2026

© Фонд Фрідріха Науманна за Свободу, 2026

© Центр Вільної Преси, 2026

© Юричко Андрій, Запорожченко Максим, 2026

ЗМІСТ

Ціна орендованих думок
(замість передмови)

05

Тема 1.
Вступ до політичного фактчекінгу:
чому він важливий у демократичному
суспільстві

08

Тема 2.
Типові прийоми політичної
маніпуляції: як зламують наш мозок
і як цьому протистояти

26

Тема 3.
Надійні та сумнівні джерела
інформації: економіка довіри
та інституційна брехня

46

Тема 4.
Мова політики: як розпізнати
підміну понять і маніпулятивні
наративи

64

Тема 5.
Популізм та секрети його
політичного «успіху»
серед виборців

80

ЗМІСТ

Тема 6.
Покроковий алгоритм фактчекінгу:
як препарувати політичну заяву
від слів до вердикту

96

Тема 7.
Візуальні маніпуляції
як інструмент
політичної пропаганди

114

Тема 8.
Соціальні мережі,
боти та блогери –
як нові лідери думок

132

Тема 9.
Синтетична реальність:
як розпізнати дипфейки
та вижити в епоху ШІ

148

Тема 10.
Інформаційна дипломатія:
як інтегрувати фактчекінг у життя
та говорити з аудиторією

166

Про авторів

180

Ціна орендованих думок

(замість передмови)

Найгірша інвестиція, яку ми можемо зробити – це жити чужим розумом, а свій здати в оренду. Щодня політики та ботоферми пропонують нам готові сценарії, загорнуті в яскраві емоції та старі страхи. Але якщо ви почнете перевіряти ці ідеї, виявиться, що більшість з них вам просто не потрібна. Цей посібник про те, як перестати бути транслятором чужих цілей, навіщо нам потрібен фактчекінг у побуті і як змусити політиків працювати на вас, а не навпаки.

Пам'ятайте, що людство вижило й побудувало цивілізацію завдяки одній еволюційній перевазі – ми навчилися вмикати власний мозок, коли довкола ставало небезпечно. Ви ж ніколи б не взяли в оренду чужу зубну щітку? Але чомусь постійно берете в оренду чужі думки.

Маніпулятори це знають. Їхня мета – не переконати в правоті якоїсь складної філософської концепції. Їхня мета – вкласти в голову цілі, приховавши їх за багатослівністю та емоціями. Їм потрібно, щоб ми взяли думку, повірили, що вона наша, і пішли з нею на виборчу дільницю чи в коментарі у Facebook.

В Україні ця проблема має дуже специфічний присмак.

Наша вразливість – це гібрид старих радянських травм та нашої власної інформаційної наївності. У нас ще не виробився стійкий рефлекс політичного самозбереження й досі простіше «орендувати» готове красиве рішення, ніж виконати брудну роботу з перевірки фактів і сформувати власну, незалежну думку. Для цього не треба ставати професійним аналітиком. Фактчекінг – це проста звичка ставити під сумнів інформацію до того, як вона змінить наш настрій.

Дослідники з Массачусетського технологічного інституту (MIT) та Єльського університету провели цікавий експеримент, опублікований у журналі Nature. Вони довели, що люди часто поширюють фейки не тому, що вірять у них, а просто тому, що в момент гортання стрічки не думають про правдивість. Варто було лише легенько нагадати користувачам про концепцію «точності інформації», як рівень поширення брехні падав удвічі.

Популізм може здаватися простою відповіддю на складні соціально-економічні проблеми, але його сила криється в емоціях, що стоять за кожним лозунгом. Виборці не завжди шукають правду; вони шукають відображення своїх страхів, сподівань і, зрештою, своїх ідентичностей. Коли політики апелюють до емоційної вразливості, вони створюють історії, які більше відповідають потребам спільноти, ніж реальним фактам або обґрунтованим рішенням. Як результат, ми стикаємося з політичними наративами, які є привабливими, але маніпулюють самою суттю проблем.

Наш головний захист – це пауза. Коли ви бачите ідеально сформульовану зраду або надто солодку обіцянку, зупиніться. Запитайте себе: чому ця людина хоче, щоб я відчув цей гнів (радість) саме зараз? Яка її кінцева

мета? Щойно ви ставите ці запитання, договір оренди ваших думок анулюється. Ви повертаєте собі свій розум.

Тож наступного разу, коли вам запропонують дуже зручну, емоційну і просту думку, перевірте її на міцність. Можливо, набагато вигідніше думати своєю головою?

Цей посібник будується на одній принциповій ідеї: фактчекінг – це не лише журналістська спеціалізація, це базова навичка виживання в сучасній демократії. Ви знайдете тут детальний розбір механізмів, якими маніпулятори «зламують» наш мозок, – від апеляції до страху та гніву до витонченого прийому «навішування ярликів». Когнітивна психологія вже давно довела: наша свідомість за своєю природою дуже лінива. Нобелівський лауреат Деніел Канеман описав це через систему швидкого, емоційного мислення, яке шукає короткі шляхи замість ретельного аналізу. Ті, хто прагне влади, чудово навчилися використовувати ці еволюційні вразливості. І ми маємо цьому протистояти.

Фактчекінг – це не модна тенденція і не журналістська гра в детектив, це спосіб тримати демократію живою. Цей посібник – практичний путівник для всіх, хто хоче стати свідомим учасником політичного процесу, а не просто пасивним споживачем чужих наративів. Читайте, перевіряйте, думайте своєю головою і пам'ятайте: найкращий детектор брехні у Всесвіті знаходиться у вас у голові!

Валерій ІВАНОВ,

Андрій ЮРИЧКО,

Максим ЗАПОРОЖЧЕНКО

тема 1

Вступ до політичного фактчекінгу: чому він важливий у демократичному суспільстві

Демократія будується на одному дуже крихкому припущенні: ми можемо мати різні погляди на розв'язання проблем, але дійдемо згоди щодо самих фактів. Сучасне цифрове середовище зруйнувало це консенсус, давши кожному можливість створювати власну реальність. Але чому політичний фактчекінг вийшов за межі вузької журналістської спеціалізації та перетворився на базову навичку виживання для кожного з нас? Головна причина в тому, що індустрія маніпуляцій стрімко розвивається, а наш мозок за своєю природою схильний вірити навіть очевидним фейкам. У цій темі ми розберемося, як протистояти інформаційним вірусам і побудувати власний інформаційний імунітет.

УП ДО ИЧНОГО ЕКІНГУ

ВАЖЛИВИЙ
НОМУ СУСПІЛЬСТВІ

5 БІЗНЕС НА ПРАВДІ
ТА ЙОГО АРХІТЕКТОРИ

ЗМІСТ

1. Ласкаво просимо
на поле гри стор. 06
2. Що таке політичний фактчекінг
(і чим він НЕ є) стор. 07
3. Еволюція брехні: від телевізора
до месенджера в кишені стор. 10
4. Чому ми так хочемо
бути обдуреними стор. 13
5. Бізнес на правді
та його архітектори стор. 15
6. Майбутнє брехні
(і як нам з цим жити) стор. 18
7. Додаткові
покликання стор. 21

1. Ласкаво просимо на поле гри

Уявіть, що ви прийшли подивитися футбольний матч. Ви сідаєте на трибуну, суддя дає свисток, але вже на першій хвилині починається щось дивне.

Кожна команда має власні правила гри й по-своєму бачить розташування воріт.

Ба більше, половина гравців на полі абсолютно впевнена, що м'яч насправді квадратний, і намагається котити його відповідним чином.

Чи можлива в таких умовах гра? Звісно, ні. Вона перетворюється на хаос, бійки та суцільне розчарування ще до кінця першого тайму.

Демократичне суспільство працює за схожим принципом. Демократія – це, по суті, геніальна технологія вирішення суперечок без застосування насильства. Політика завжди була, є і буде сферою інтерпретацій. Події можуть бути одні й ті самі, але пояснювати їх різні політичні сили будуть абсолютно по-різному. Те, що для одних є необхідною та болючою економічною реформою, для інших стає кричущою соціальною несправедливістю. Те, що одні називають історичним успіхом, інші описують як нищівний провал.

У вільному суспільстві це нормально. Конкуренція ідей, програм і поглядів – це і є суть демократії. Проте, щоб ця технологія працювала, їй потрібне паливо. І цим паливом є спільні факти. Без них будь-яка політична дискусія миттєво перетворюється на боротьбу порожніх гасел, де виграє не той, хто пропонує краще рішення, а той, хто говорить голосніше, емоційніше або має більший бюджет на рекламу.

2. Що таке політичний фактчекінг (і чим він НЕ є)

Історично ми звикли думати, що найбільша загроза для демократії – це цензура. Ми боялися ситуації, коли нам не кажуть правду. Але сьогодні ми опинилися в парадоксальній ситуації: ми страждаємо не від нестачі інформації, а від того, що нам пропонують занадто багато «правд». Коли один політик заявляє, що економіка зростає, а його опонент з тими ж графіками в руках доводить, що вона летить у прірву, звичайний виборець опиняється в стані когнітивного паралічу.

Саме як відповідь на цей хаос у сучасному світі виник і набув критичного значення

політичний фактчекінг.

Якщо давати сухе визначення, то політичний фактчекінг – це системна перевірка публічних заяв політиків, урядовців або інших впливових спікерів на відповідність реальним даним. Ідеться про перевірку цифр, статистики, історичних подій, економічних показників, законів і документів, на які посилаються політики у своїх виступах.

Фактично, це пошук відповіді на одне просте запитання: чи відповідають слова, сказані з трибуни, реальності?

Він не створений для політичної боротьби чи підтримки певної партії.

Мета фактчекінгу – не вказувати вам, за кого голосувати. Його єдине завдання – зробити політичну дискусію прозорою. Його місія – переконатися, що під час вибору,

ви спираєтесь на твердий ґрунт реальних цифр, а не на чийсь багату (і часто добре оплачену) фантазію.

На перший погляд, усе це здається очевидним. Ну що складного? Політик сказав «А», ти гуглиш, чи дійсно сталося «А», і пишеш статтю. Проте досвід показує, що політичні заяви рідко бувають чорно-білими. Політики – майстри сірих зон.

Іноді вони просто перебільшують статистику. Іноді вивирають зручні дані з контексту. Інколи порівнюють показники, які методологічно взагалі не можна порівнювати (як тепле з м'яким).

Але найцікавіше починається там, де інформація формально є абсолютно правильною, але подається таким чином, щоб створити у вас хибне враження.

Розберімо класичний приклад. Політик виходить до мікрофона й гордо заявляє: *«За час нашої каденції бюджет на освіту збільшився на 30 відсотків!»*. Ви йдете на сайт Міністерства фінансів, дивитесь у табличку – і справді, цифра виросла рівно на 30%. Здавалося б, фактчекінг пройдено, політик молодець.

Але хороший фактчекер дивиться глибше. Він запитує: «А що відбувалося навколо цієї цифри?». Якщо за цей самий період інфляція в країні становила 25 відсотків, то реальна купівельна спроможність цих грошей, їхнє реальне збільшення – значно менше. Ба більше, якщо за цей час населення країни зросло, або після реформи різко збільшилася кількість студентів та шкіл, то реальні витрати в перерахунку на одного здобувача освіти могли взагалі зменшитися. Формально політик сказав правду. Фактично – він зманіпулював вашим сприйняттям успіху.

Саме тому фактчекінг майже ніколи не працює лише з бінарними категоріями «чиста правда» або «нахабна брехня». Його головне завдання – пояснити контекст і повернути твердженням їхню реальну вагу.

У демократичному суспільстві це має фундаментальне значення. Чому? Тому що політичні рішення приймаються на основі суспільної підтримки. А ця підтримка формується виключно через інформацію, яку споживають громадяни. Якщо інформаційна база викривлена, то й рішення суспільства (на виборах, референдумах чи під час протестів) будуть викривленими.

У цьому сенсі фактчекінг – це ще один із захисних механізмів демократичної відповідальності. Він допомагає виборцям зрозуміти, наскільки реалістичними є обіцянки, і водночас тримає політиків у тонусі, змушуючи їх усвідомлювати: кожне їхнє слово буде препаровано під мікроскопом.

3. Еволюція брехні: від телевізора до месенджера в кишені

Зараз нам здається, що перевірка фактів існувала завжди. Проте політичний фактчекінг як окремий, впливовий інститут – це відносно новий винахід. Щоб зрозуміти, чому він став таким популярним саме зараз, варто подивитися на еволюцію медіасередовища.

У 1930-х і 1940-х роках у США якісна преса почала усвідомлювати, що гонитва за сенсаціями вбиває довіру читачів. Видання на кшталт легендарного журналу The New Yorker почали наймати спеціальних людей – фактчекерів. Але їхня робота різче відрізнялася від того, що ми маємо на увазі сьогодні. Тоді фактчекер був кимось на кшталт внутрішнього аудитора. Він перевіряв статті власних журналістів до того, як вони підуть до друку. Вони телефонували в готелі, щоб перевірити, чи дійсно килим у холі червоний, або звіряли дати історичних битв. Це був суворий контроль якості продукції.

Ще кілька десятиліть тому політична комунікація залишалася дуже повільною, майже величною. Основні заяви звучали з трибун у парламенті, на офіційних пресконференціях або у великих вечірніх телеінтерв'ю. У журналістів були години, а іноді й дні, щоб перевірити інформацію, перш ніж видати її в ранковій газеті.

Але на початку XXI століття відбувся тектонічний зсув. З появою інтернету та соціальних мереж ситуація змінилася принципово.

По-перше, політики зрозуміли, що їм більше не потрібні журналісти як посередники. Навіщо йти на складне інтерв'ю, де тобі ставитимуть незручні запитання, якщо

можна написати пост у Facebook або записати коротке відео в TikTok, звертаючись до мільйонів напряму? Монополія великих медіа на поширення інформації впала. З одного боку, це була велика перемога свободи слова. З іншого – шлюзи відкрилися, і нас затопив неконтрольований потік даних.

По-друге, шалено зросла швидкість. Заява, зроблена на брифінгу або написана в Telegram, за лічені хвилини розлітається тисячами репостів.

Сучасний політичний фактчекінг виник як реакція на цей новий світ. Старий метод «перевіряємо себе перед публікацією» втратив сенс, коли політики почали публікувати себе самі. Журналістиці довелося перетворитися з пасивного ретранслятора на активного детектива.

Один з перших масштабних проєктів нового типу – американський ресурс [FactCheck.org](https://factcheck.org), створений у 2003 році. Його автори зробили революційну річ: почали системно перевіряти виступи політиків постфактум, аналізувати їхню статистику і публічно пояснювати аудиторії, де політик збрехав. У 2007 році з'явився [PolitiFact](https://www.politifact.com/), який запровадив знамениту візуальну систему оцінок – від «Правди» до «Брехні року» («Pants on Fire»). Вони зробили правду візуально привабливою.

Цей тренд швидко розійшовся світом. В Україні у 2008 році з'явився аналітичний портал «Слово і Діло», який почав скрупульозно аналізувати виконання (і невиконання) обіцянок українськими чиновниками та політиками різних рівнів.

Сьогодні інформаційна швидкість часто працює проти точності. Знамените дослідження «Поширення правдивих і неправдивих новин в Інтернеті» Массачусетського

технологічного інституту (MIT) 2018 року показало, що неправдиві новини поширюються в соціальних мережах у шість разів швидше, ніж правдиві. Чому? Тому що брехня не обмежена нудними рамками фізики, економіки чи здорового глузду. Її можна сконструювати так, щоб вона була ідеально обурливою або ідеально привабливою. Правда ж, зазвичай, складна, багатогранна й нудна.

У таких умовах неправдива або маніпулятивна інформація поширюється значно швидше, ніж найкращі фактчекери встигають її перевірити.

Фактчекінг поступово виходить за межі вузької журналістської професії. Сьогодні він стає базовою навичкою виживання, частиною ширшої культури критичного мислення. Навички перевірки інформації потрібні всім, хто читає новини, скролить стрічку в Instagram, обговорює події з колегами або бере участь у публічних дискусіях. Це особливо критично в сучасному цифровому середовищі, де новини створюють не лише традиційні медіа, а й анонімні телеграм-канали, ботоферми та автоматизовані акаунти.

Але як саме професіонали відрізняють майстерну маніпуляцію від правди? Зазирнімо за лаштунки цієї індустрії.

4. Чому ми так хочемо бути обдуреними

Ми звикли думати про мозок як про комп'ютер: ви завантажуйте в нього правильні дані, і він видає правильний висновок. Але в контексті політики наш мозок працює інакше. Він працює не як науковець, що шукає істину, а як адвокат, що захищає свого клієнта.

У психології це називається

партійно вмотивованим мисленням (partisan motivated reasoning).

Суть феномену проста: коли ми стикаємося з інформацією, ми оцінюємо її не за критерієм «чи це правда?», а за критерієм «чи це підтверджує те, у що я вже вірю?».

У політиці ваші переконання – це не про ваші думки, а про спільну ідентичність. Це маркер приналежності до «племені» (лібералів, консерваторів, націоналістів, зелених тощо). Якщо виборець усе життя підтримував певну партію, і раптом фактчекери доводять, що лідер цієї партії відверто збрехав, визнання цього факту для мозку дорівнює соціальному самогубству. Воно означає визнати, що «моє плем'я помиляється, а вороже плем'я весь час говорило правду».

Що робить мозок? Він вмикає захисні механізми. Дослідження показують, що люди з сильними політичними переконаннями здатні миттєво знаходити виправдання або недоліки в аргументації фактчекерів. Вони починають атакувати не самі факти, а джерело: «Цей сайт фінансується нашими ворогами», «Ці журналісти упереджені», «Це вирвано з контексту».

Цей ефект лише посилюється явищем, яке соціологи називають поляризацією

проблемних аудиторій (issue publics).

Люди все частіше обирають одну вузьку тему й роблять її центром свого політичного всесвіту. Наприклад, згідно з дослідженнями, відсоток американців, які вважають глобальне потепління «особисто важливою» проблемою, зріс з 9% у 1997 році до 21% у 2024 році. Коли питання стає «особисто важливим», ставки зростають. Будь-яка хибна інформація на цю тему б'є прямо в емоції, минаючи критичне мислення.

Крім того, важливо розрізняти два поняття, які часто плутають:

хибну інформацію (misinformation) та дезінформацію (disinformation).

- **Хибна інформація** – це коли ваш знайомий поширює у Facebook пост про те, що від політиків урятує шапочка з фольги, бо він щиро в це вірить. Це помилка без злого умислу.
- **Дезінформація** – це коли хтось у штабі політика цілеспрямовано створює фальшивий графік, щоб показати, що злочинність зросла, знаючи, що це брехня. Це зброя.

Сучасний фактчекінг стикається з обома явищами. Дезінформатори створюють брехню, а звичайні люди, керовані вмотивованим мисленням, стають її безкоштовними кур'єрами, перетворюючи її на масову хибну інформацію. І саме тому організації, які намагаються з цим боротися, працюють у режимі постійного гасіння пожеж.

5. Бізнес на правді та його архітектори

Якщо правда – це настільки складний і невдячний продукт, хто взагалі займається його виробництвом?

За останні двадцять років у світі сформувалася ціла індустрія перевірки фактів. За даними щорічних звітів Міжнародної мережі фактчекінгу (IFCN), сьогодні у 53 країнах світу діє близько 149 активних незалежних проєктів з фактчекінгу. Це разючий масштаб, який свідчить про глобальне усвідомлення проблеми.

Погляньмо на головних «архітекторів» цієї системи. Кожен з них підійшов до проблеми з різного боку:

Snopes. Найстаріший гравець на ринку. Він розпочав роботу ще у 1995 році як сайт для розвінчування міських легенд («чи правда, що в каналізації Нью-Йорка живуть алігатори?»). Згодом, коли політика стала нагадувати збірник міських легенд, Snopes еволюціонував у потужний ресурс з перевірки політичних заяв. Їхня фішка – максимальна прозорість процесу і детальне пояснення кожного кроку розслідування.

FactCheck.org. Створений у 2003 році при Центрі публічної політики Танненберга, цей ресурс є класичним прикладом академічного підходу. Вони фокусуються на американських політиках і використовують сувору, майже наукову мову. Їхня місія – не розважати, а зменшити рівень обману в публічному просторі.

PolitiFact. Заснований у 2007 році під егідою газети *Tampa Bay Times*. Саме вони зробили фактчекінг «популярним» феноменом завдяки своєму

«Правдоміру» та візуалізації вердиктів. Вони першими зрозуміли: щоб правда конкурувала з брехнею, вона має бути такою ж привабливою та легкою для сприйняття.

Міжнародна мережа фактчекінгу (IFCN). Це своєрідна «ООН для фактчекерів». Організація, створена при Інституті Пойнтера, об'єднує фактчекерів з усього світу. Але її головна функція – наглядова. IFCN розробила суворий Кодекс принципів. Щоб отримати сертифікацію IFCN, організація має довести свою непартійність, прозорість фінансування та готовність відкрито виправляти власні помилки.

І тут ми підходимо до найбільшого питання:

хто перевіряє самих перевіряльників?

22

Критики (особливо ті політики, чії слова визнали брехнею) часто звинувачують фактчекерів в упередженості. Вони кажуть: «Ви спеціально обираєте для перевірки дрібні помилки нашого кандидата, але ігноруєте велику брехню ваших улюбленців». Дійсно, вибір теми для перевірки – це суб'єктивне рішення редактора. Дослідження показують, що в США, наприклад, правдиві заяви демократів підтверджуються частіше, ніж заяви республіканців. Фактчекери відповідають, що це відображає не їхню упередженість, а об'єктивну асиметрію: одні політичні сили наразі просто генерують більше дезінформації, ніж інші.

Щоб боротися з цими звинуваченнями, фактчекери роблять ставку на радикальну прозорість. Якщо звичайний журналіст має право захищати свої анонімні джерела, то фактчекер працює виключно з відкритими даними.

Висновок фактчекера нічого не вартий, якщо читач не може клікнути на покликання й самостійно подивитися в той самий звіт державного органу.

Але найбільший виклик для цих організацій – це не звинувачення в упередженості. Це гроші. Виробництво брехні майже нічого не коштує. Написати обурливий пост у Twitter можна за 10 секунд. А от щоб спростувати цей пост, команді з трьох фахівців потрібен день роботи, доступ до платних баз даних та юридична експертиза.

Сучасний інтернет живиться обуренням і страхом — саме вони генерують кліки, а не нудна й розважлива правда.

Бізнес-моделі соціальних мереж винагороджують вірусність, а вірусним найчастіше стає те, що лякає або злить. Тому фінансування залишається «ахіллесовою п'ятою» фактчекінгу. Більшість організацій існують завдяки грантам, пожертвам (краудфандингу) та партнерствам з технологічними гігантами, які наймають їх для маркування фейків на своїх платформах. Стійка бізнес-модель для правди – це завдання, яке ми ще не вирішили.

6. Майбутнє брехні (і як нам з цим жити)

Ми стоїмо на порозі найбільшої кризи в історії інформації. І ім'я їй – штучний інтелект.

Генеративні нейромережі, здатні писати тексти, синтезувати голос політика і створювати фотореалістичні зображення, радикально змінили правила гри. Якщо раніше для створення переконливої дезінформаційної кампанії (наприклад, такої, яку проводили російські «фабрики тролів» під час виборів у США 2016 року) потрібні були сотні найманих працівників, бюджети та інфраструктура, то сьогодні це може зробити один підліток з підпискою на Midjourney та ChatGPT.

Вартість виробництва переконливої брехні впала до нуля.

24

Що це означає для політичного фактчекінгу? Фактчекінговим організаціям доводиться еволюціонувати. Відповідь на машинну генерацію фейків – це машинне їх виявлення. Сьогодні організації активно інтегрують ШІ у свої процеси. Цей підхід працює у двох напрямках:

«Upstream» (Вище за течією). Це коли інструменти ШІ моніторять соціальні мережі, автоматично виявляючи підозрілі патерни поширення інформації або повторювані наративи, і сигналізують редакторам: «Зверніть увагу, цей графік починає ставати вірусним».

«Downstream» (Нижче за течією). Автоматизоване порівняння нових заяв політиків з базами даних уже перевірених фактів. Якщо політик вдесьте повторює брехню про податки, яку вже спростували місяць тому, ШІ-алгоритм може автоматично маркувати її як фейк.

Проте технології – це лише інструмент. Вони не вирішують базової проблеми: що робити з людьми, які не хочуть знати правду?

Ось чому політичний фактчекінг сьогодні змінює свою філософію. Експерти усвідомлюють, що бігати за кожним фейком і бити його по голові фактами – це гра в «вдар крота» (whack-a-mole), яку неможливо виграти. Суспільство не може покладатися виключно на кілька сотень професійних «поліцейських правди».

Новий рубіж – це

пребанкінг (pre-bunking),

або психологічне щеплення. Замість того щоб чекати, поки хибна інформація пошириться, і потім її спростувати (debunking), організації намагаються навчити виборців заздалегідь розпізнавати маніпулятивні тактики. Коли людина знає, як виглядає прийом маніпуляції (наприклад, апеляція до страху або підміна понять), вона стає стійкішою до самого повідомлення, яким би переконливим воно не здавалося.

Політичний фактчекінг не врятує демократію самотійно. Він не змусить політиків раптово стати чесними й не змусить затятих фанатиків відмовитися від своїх ілюзій. Але його функція в іншому.

Подумайте про фактчекінг як про імунну систему суспільства. Імунна система не може повністю знищити всі бактерії навколо нас – ми завжди будемо жити в середовищі, повному вірусів. Але здорова імунна система не дає цим вірусам знищити організм. Вона розпізнає загрозу, маркує її і допомагає здоровим клітинам чинити опір.

Без політичного фактчекінгу ціна брехні дорівнюватиме нулю. Коли політики знають, що за ними ніхто не стежить, публічний дискурс швидко перетворюється на змагання найгучніших фантазій. Фактчекінг утримує ставки. Він робить брехню дорогою: репутаційно, політично, а іноді і юридично.

Демократія вимагає зусиль. Вона вимагає від нас відмовитися від комфорту власних упереджень і визнати, що реальність складна, суперечлива й часто не така, якою ми хочемо її бачити. Перевірка фактів – це інструмент, який допомагає нам триматися за цю спільну реальність.

Тож наступного разу, коли ви почуєте гучну політичну заяву, яка ідеально підтверджує всі ваші найгірші підозри щодо ваших опонентів, зупиніться на секунду. Запитайте себе: «Звідки я знаю, що це правда?». І пам'ятайте: те, що вам дуже хочеться у щось вірити, є найкращою причиною, щоб це перевірити.

Бо якщо ми втратимо спільний ґрунт у розумінні фактів, то як домовимося про те, як на них реагувати?

7. Додаткові покликання

1. Поширення правдивих і неправдивих новин в Інтернеті.
science.org
2. Чи є перевірка фактів політично нейтральною? Асиметрія у підході американських організацій з перевірки фактів до виявлення неправдивих тверджень, що стосуються політичної еліти.
arxiv.org
3. Фактчекери «перевірки фактів»: Підхід на основі даних.
misinforeview.hks.harvard.edu
4. Ефективна протидія дезінформації: Політика на основі доказів.
carnegieendowment.org
5. Попередні переконання та автоматизована перевірка фактів: обмеження ефективності виправлень на основі штучного інтелекту.
misinforeview.hks.harvard.edu
6. Запитайте експерта: Як дезінформація та неправдива інформація впливають на вибори?
msutoday.msu.edu

ТИПОВІ ПРИЙОМИ ПОЛІТИЧНОЇ МАНІПУЛЯЦІЇ

тема 2

1. ПАРАДОКСИ НАШОЇ ПИЛЬНОСТІ

ВИБІРКОВА УВАГА.

ЕФЕКТ ІЛЮЗІЇ ЗНАННЯ.

ПЕРЕВАНТАЖЕННЯ

ІНФОРМАЦІЄЮ.

Типові прийоми політичної маніпуляції: як зламують наш мозок і як цьому протистояти

2. АПАРАТНА ВРАЖЛИВІСТЬ ЧОМУ НАШ МОЗОК ТАК БЕЗЗАХИСНИЙ

ІНТУЇЦІЯ. ЕМОЦІЇ.

АВТОМАТИЗМИ.

КОГНІТИВНІ УПЕРЕДЖЕННЯ.

Ми звикли вважати себе раціональними істотами, які роблять вибір на основі фактів та логіки. Проте сучасна політика – це не змагання ідей, це високотехнологічна індустрія, що спеціалізується на зламі людської психології. Маніпулятори не намагаються вас переконати; вони використовують найдавніші еволюційні механізми нашого мозку, щоб ви самі повірили у вигідний для них наратив. У цій темі ми препаруємо типові прийоми політичної маніпуляції, оголимо коріння наших когнітивних упереджень та навчимося розпізнавати невидимі ниточки, за які нас намагаються смикати.

3. ЕМОЦІЙНІ ГОРИ СТРАХ, ГНІВ І СОЛІДАРНОСТІ

СТРАХ ПАРАЛІЗУЄ.

ГНІВ МОБІЛІЗУЄ.

ТЕПЛО ОБ'ЄДНУЄ.

ЕМОЦІЇ ВМИКАЮТЬ.

ЛОГІКА ВИМИКАЄ.

7. ЯК ПЕРЕРІЗАТИ НИТОЧКИ

ЗУПИНИСЯ
І СПОСТЕРІГАЙ

ПЕРЕВІРЯЙ
ФАКТИ

ДИВИСЬ НА РІЗНІ
«До змісту» Сторони

ЗМІСТ

1. Парадокси
нашої пильності

стор. **24**

2. Апаратна вразливість: чому наш
мозок мозок такий беззахисний

стор. **26**

3. Емоційні гойдалки:
страх, гнів і тепло солідарності

стор. **28**

4. Когнітивні пастки та архітектура
інформаційних бульбашок

стор. **30**

5. Класичні прийоми
риторики

стор. **33**

6. Анатомія спотворення: як кон-
струюють вигідну реальність

стор. **36**

7. Як перерізати
ниточки маніпуляцій

стор. **38**

8. Додаткові
покликання

стор. **41**

РОЗПІЗНАВАЙ
УПЕРЕДЖЕННЯ

СТАВ ПИТАННЯ
ДЖЕРЕЛУ

РОЗВИВАЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ
ІМУНІТЕТ ЩОДНЯ

1. Парадокси нашої пильності

Почнімо з простого, але дуже показового мисленнєвого експерименту. Уявіть, що обираєте вживаний автомобіль. Ви плануєте витратити власні, важко зароблені гроші, і тому ваш рівень критичного мислення автоматично викручується на максимум.

Як мінімум, ви ретельно перевіряєте двигун, заглядаєте під капот, читаете десятки відгуків про цю конкретну модель на спеціалізованих форумах. Ви берете з собою знайомого механіка або оплачуєте огляд на незалежній СТО. Найголовніше:

ви ставите під сумнів абсолютно кожне слово продавця.

30

Коли він з чесними очима стверджує, що «машина – вогонь, бабуся тільки до церкви на вихідних їздила, не бита, не фарбована», ви внутрішньо посміхаєтесь. Ви знаєте, що його мета – продати. Ваша мета – не бути ошуканим.

А тепер подивімось на інший процес. Уявіть, як ми обираємо політиків. Людей, які матимуть прямий вплив на закони, за якими ми живемо, на економіку, яка визначає наші доходи, та на нашу базову безпеку. Ставки тут незрівнянно вищі, ніж під час купівлі машини. Але як ми діємо?

Чомусь у політиці нам часто виявляється достатньо короткого емоційного відео в соцмережах. Ми задовольняємося гучним, красивим гаслом на білборді. Буває досить навіть невиразного, але приємного відчуття, що цей кандидат – «свій хлопець», який нібито розуміє

спільні проблеми. Чому, виявляючи таку прискіпливість і недовіру до продавців машин, ми так легко, майже без бою, віддаємо ключі від держави тим, хто просто вміє красиво й впевнено говорити?

Увесь секрет – у нашому сприйнятті наслідків. Якщо ви купите погане авто, воно зламається на трасі вже завтра, і ви заплатите за ремонт зі своєї кишені. Зв'язок між вашим рішенням і вашим болем прямий і миттєвий. Натомість політика здається нам чимось абстрактним. Наслідки поганого політичного вибору розтягнуті в часі й розподілені між мільйонами людей. Наш мозок просто не сприймає політичну обіцянку як товар, який треба перевіряти на СТО.

Ми дуже любимо думати, що формуємо свої політичні погляди раціонально. Нам здається, що ми ретельно зважуємо програми партій, аналізуємо факти економічного зростання й робимо свідомий, логічний вибір. Але реальність дещо інша, і вона набагато цинічніша.

Політика сьогодні – це величезна, добре фінансована індустрія, яка продає один специфічний товар – нашу згоду. І щоб отримати її, професійні політтехнологи навіть не намагаються переконати нас через логіку. Такий шлях надто довгий, дорогий і неефективний. Натомість ці фахівці буквально «зламують» наш мозок, експлуатуючи його базові еволюційні вразливості до маніпуляцій. У цьому розділі ми детально розглянемо типові тактики політичної маніпуляції: від експлуатації наших найдавніших страхів до створення сучасних медійних ілюзій. Наша головна мета тут – зрозуміти, за які саме ниточки нас смикають, побачити їх, і найголовніше – навчитися ці ниточки перерізати.

2. Апаратна вразливість: чому наш мозок такий беззахисний

Щоб зрозуміти, як працює політична маніпуляція, потрібно спочатку зрозуміти, як працюємо ми. Політична маніпуляція є ефективною не тому, що люди дурні чи неосвічені. Насправді на неї потрапляють професори університетів та успішні бізнесмени так само часто, як і люди без вищої освіти. Маніпуляція працює, тому що людський мозок оптимізований для виживання в умовах африканської савани, а не для ретельного аналізу 500 суперечливих новинних заголовків щодня.

Дослідники когнітивної психології, зокрема Нобелівський лауреат Деніел Канеман, довели, що наша свідомість за своєю природою дуже лінива. Мозок споживає близько 20% енергії всього тіла, і тому він постійно намагається економити ресурс. Він шукає короткі шляхи мислення – так звані евристики. Евристика – це коли замість того щоб витратити енергію на глибокий аналіз складної проблеми, мозок підміняє її простою проблемою й швидко видає емоційну відповідь.

Ті, хто прагне влади, чудово навчилися використовувати ці короткі шляхи. Якщо ви детально вивчите будь-яку масштабну політичну кампанію, то побачите виняткову пропорцію: зазвичай лише 10-15% контенту складають раціональні та логічні аргументи (цифри, графіки, детальні стратегії розвитку). Це робиться радше для годиться, для тієї невеликої частки аудиторії, яка вимагає деталей. Решта 85-90% контенту – це чиста психологія, яка майстерно обходить наш раціональний мозок і прямує безпосередньо в емоційний центр (мигдалеподібне тіло).

Коли мозок стикається зі складною політичною проблемою (наприклад, «Як реформувати податкову систему в умовах глобальної рецесії?»), він відчуває переважання. Маніпулятор приходить і каже: «Тобі не треба про це думати. Податки високі, бо політики крадуть. Ми їх посадимо, і ти станеш багатим». Мозок з полегшенням хапається за це пояснення. Воно не вимагає енергії, воно зрозуміле й приємне.

Найшвидший і найнадійніший спосіб вимкнути чиєсь критичне мислення – це налякати людину або розлютити її. Коли вмикаються сильні емоції, префронтальна кора (зона мозку, що відповідає за логіку та аналіз) буквально блокується. Це еволюційний механізм: коли на вас біжить лев у савані, вам не потрібно аналізувати траєкторію його стрибка, вам потрібно або бити, або бігти. Прийом емоційної маніпуляції будується на трьох китах: страх, гнів і солідарність.

33

Політики дуже рідко продають нам реальні ідеї чи плани дій; здебільшого вони продають нам емоції, загорнуті в красиві слова.

3. Емоційні гойдалки: страх, гнів і тепло солідарності

Розберімо цей інструментарій детальніше. Емоції – це найдешевший і найефективніший спосіб змусити маси людей діяти синхронно.

Страх як інструмент фокусування

Типовий меседж звучить так:

«Якщо ви не проголосуєте за нас, економіка впаде, зовнішні вороги знищать країну, а ваші діти залишаться без майбутнього».

Як це працює з погляду психології? Страх має одну унікальну властивість – він екстремально звужує наш фокус. Людина, яка боїться, не здатна мислити стратегічно або бачити нюанси. Вона бачить лише одну масивну загрозу. Маніпулятор спочатку штучно створює або гіперболізує цю загрозу, доводить суспільство до стану паніки, а потім пропонує себе як єдиний щит. Страх змушує нас інстинктивно шукати «сильного лідера», який нас захистить, і ми готові пробачити йому авторитаризм, корупцію чи відсутність компетенції, аби лише він врятував нас від заявленої катастрофи.

Гнів як паливо для дій

Гнів – це, мабуть, ще потужніше паливо для політичного двигуна. Дослідження Нью-Йоркського університету (NYU) щодо поширення контенту в соцмережах у 2017 році показало: додавання лише одного слова з емоційним забарвленням обурення збільшує ймовірність репосту політичного допису на 20%. Коли політик викликає у вас праведний гнів щодо опонентів:

«Вони корупціонери! Зрадники! Роками крадуть ваші гроші!»,

людський мозок буквально «обробляє» це як потужний сигнал біологічної винагороди: «Ми маємо рацію! Ми на боці добра!».

У стані гніву виділяється адреналін і дофамін. Людина відчуває власну правоту настільки сильно, що її здатність до незалежного судження випаровується. Маніпулятори обожають гнів, тому що розлючений виборець не піде перевіряти цифри в державному бюджеті – він піде на вибори, щоб помститися.

Солідарність

Але політика не може триматися виключно на негативі. Потрібен і позитивний клей. Це почуття приналежності, теплоти й солідарності. Емоційна активація генерує глибоку лояльність всередині групи. Меседжі на кшталт:

«Ми з вами однієї крові, ми – прості люди, ми разом здолаємо всі труднощі»

б'ють у нашу глибоку потребу бути частиною зграї.

Цей механізм працює безвідмовно. Коли лідер змушує нас щось відчути (гордість за країну, розчулення, надію), він міцно прив'язує нас до себе на емоційному рівні. Пастка тут полягає в тому, що після цього етапу ми вже не оцінюємо його політичні вчинки об'єктивно. Коли його ловлять на брехні чи помилці, ми захищаємо його так, ніби захищаємо себе. Чому? Тому що визнати, що лідер помилився, означає визнати, що наші власні емоції були хибними. А наш мозок цього терпіти не може. Ми захищаємо політика, бо насправді захищаємо власні емоції.

4. Когнітивні пастки та архітектура інформаційних бульбашок

Як маніпулятори використовують наші упередження? Якби маніпуляторам доводилося переконувати нас щоразу в чомусь абсолютно новому, ламати нашу картину світу й будувати її з нуля, вони б збанкрутували. Це занадто важко.

Але їм неймовірно щастить, тому що в нашій психіці вже вбудована геніальна пастка, яка робить половину роботи за них. Вона називається

упередження підтвердження (confirmation bias).

Це найвпливовіша когнітивна пастка сучасності. Її суть – це наша природна схильність автоматично й без критики сприймати інформацію, яка узгоджується з нашими попередніми переконаннями, і миттєво, агресивно відкидати те, що їм суперечить.

Розумні політики та політтехнологи навіть не намагаються змінити нашу думку. Це марна трата грошей. Вони просто ретельно вивчають наші власні упередження, фобії та бажання, а потім дзеркально повторюють їх нам.

- Якщо соціологія показує, що ви вважаєте головною проблемою високі податки, політик у вашому регіоні буде говорити лише про це. Він стане вашим відлунням.
- Якщо ви глибоко переконані (або відчуваєте), що у ваших життєвих невдачах винні якісь абстрактні зовнішні сили (міжнародні корпорації, мігранти, таємні уряди), політик турботливо знайде вам конкретного ворога серед них і вкаже на нього пальцем.

Постійно повторюючи тези, які підкріплюють наші наявні погляди, політики створюють навколо своїх меседжів непробивний ореол беззаперечної істини. Найцікавіше те, що для цього їм часто не потрібні жодні докази. Навіть якщо під цими заявами немає жодної офіційної статистики чи реальних економічних планів, інформація сприймається на віру, оскільки мозку приємно підтверджувати власну правоту.

Інформаційні бульбашки та ізоляція від альтернативних поглядів

Сьогодні сучасна маніпуляція досягла абсолютно нового рівня ефективності. Політики намагаються не просто говорити те, що ви хочете чути.

Вони прагнуть фізично ізолювати вас від будь-яких альтернативних джерел інформації, конструюючи для вас комфортну «інформаційну в'язницю».

37

Вас постійно заохочують читати тільки «свої» Telegram-канали. Вас просять дивитися тільки «правильних», патріотичних або ідеологічно вивірених експертів на YouTube. Що ж робити з тими, хто має інші факти? Політтехнологи застосовують превентивний удар: будь-які інші погляди заздалегідь маркуються яскравими ярликами – це «ворожа пропаганда», «проплачена брехня», «робота на олігархів».

Що відбувається з вами всередині цієї бульбашки? Поступово ви опиняєтесь у стані повної інформаційної та емоційної залежності від політичного наративу вашої групи. Це явище може призвести до справжнього психологічного паралічу. Люди поступово, самі того не помічаючи, втрачають здатність (а головне – бажання)

перевіряти факти. Вони повністю занурюються в постійний, емоційно заряджений потік інформації, який лише заколисує їхню пильність.

Ця бульбашка є надзвичайно корисною для політиків у кризові моменти. Коли влада ухвалює непопулярні рішення (наприклад, підняття тарифів чи ухвалення суперечливого закону), маніпулятори просто натискають на кнопку й запускають тактику «відволікання». Раптово у ваших новинах з'являється яскравий, емоційний скандал або абсолютно безглуздий інцидент з якоюсь публічною особою.

Уся бульбашка починає люто обговорювати цей скандал. На нього всі зосереджуються, витрачають свій гнів і енергію, поки справді

найважливіші системні питання спокійно вирішуються за кулісами, поза увагою суспільства.

5. Класичні прийоми риторики

Якщо когнітивні упередження – це відкриті двері в нашу свідомість, то риторичні тактики політтехнологів – це інструменти, за допомогою яких вони туди проникають. Ці класичні прийоми дозволяють політикам майстерно уникати будь-якої конкретики, не брати на себе реальної відповідальності і при цьому переконувати маси. Це схоже на роботу ілюзіоніста: поки ви дивитесь на яскраву хустинку в його правій руці, ліва рука вже витягла ваш гаманець.

Ось найпоширеніші трюки, які ви зустрінете в будь-яких політичних дебатах:

Навішування ярликів

Це один з найстаріших, найпримітивніших, але, на жаль, досі найбільш дієвих трюків. Як ми вже з'ясували, наш мозок лінивий і ненавидить складні обчислення. Замість того щоб сідати й з олівцем аналізувати економічну програму опонента на 100 сторінок, політик просто прикріплює до нього емоційно заряджений ярлик:

«Цей кандидат – радикал», «Він – маріонетка олігархів», «Вона – запроданець».

Що відбувається далі? Ярлик діє як вірус, що вражає операційну систему. Він миттєво знижує довіру до опонента без жодних доказів. Як тільки ярлик приклеївся, виборцю вже не потрібно думати над аргументами цієї людини – мозок автоматично відкидає все, що вона каже, бо вона ж «маріонетка».

Блискучі узагальнення

Це протилежність до навішування ярликів. Це використання позитивних, але абсолютно нечітких, порожніх термінів:

«свобода», «історична справедливість», «світле майбутнє», «гідність», «порядок».

Ці слова працюють як політичний тест Роршаха. Вони не мають жодного конкретного, вимірюваного значення. Але коли політик виголошує їх з трибуни, кожен виборець наповнює ці слова своїм власним сенсом. Для одного «справедливість» – це зниження податків, для іншого – підвищення пенсій. Політик не обіцяє нічого конкретного, проте викликає у мас потужне емоційне піднесення. Він об'єднує людей навколо ілюзії, уникаючи реальних, вимірюваних зобов'язань.

Гра в «простих хлопців»

Чому мільярдери під час виборчих кампаній раптом починають їсти хотдоги на камеру, їздити в метро, обійматися з фермерами й вдягати замість дорогих костюмів пом'яті сорочки? Вони намагаються виглядати «як усі».

Тут працює проста логічна помилка: якщо спікер зовнішністю, мовою та поведінкою схожий на нас, ми автоматично приписуємо йому готовність захищати наші інтереси. Політики намагаються зняти з себе наліт елітарності, створюючи ілюзію максимальної близькості. Виборець дивиться й думає:

«Він свій, він розуміє мій біль».

Насправді здатність їсти шаурму на вокзалі ніяк не корелює зі здатністю ефективно керувати державним боргом.

Ефект приєднання до більшості

Людина – істота соціальна. Тисячоліттями виживання поза межами племені означало смерть. Тому ми маємо глибоко вбудований, підсвідомий страх опинитися

в меншості. Політтехнологи чудово це знають. Коли ви чуєте гасла на кшталт:

«Більшість уже з нами!», «Вся країна підтримує цього кандидата», «Приєднуйся до команди переможців», –

це використання техніки Bandwagon.

Так створюється ілюзія, що вибір «усіх» просто не може бути помилковим. Навіть якщо програма кандидата відверто слабка, тиск соціального конформізму змушує багатьох людей голосувати «як усі», просто щоб не відчувати дискомфорту від того, що вони йдуть проти течії.

Підтасовування фактів

Це дуже витончений метод, який балансує на межі фактчекінгу. Політик не бреше прямо. Він подає лише одну сторону проблеми (зручні факти), повністю ігноруючи або приховуючи контраргументи (незручні факти). Така вибіркова подача допомагає створити ідеальну ілюзію правоти. Наприклад, мер звітує:

«Ми збудували 10 нових шкіл!».

Це факт. Але він «забуває» згадати, що за цей же час було закрито 15 старих лікарень через дефіцит бюджету. Ситуація набагато складніша, але вибірковість створює спотворену картину.

6. Анатомія спотворення: як конструюють вигідну реальність

Політика – це не просто боротьба за те, щоб кинути папірець в урну. Це безперервна боротьба за контроль над тим, якою ви бачите реальність. Щоб зрозуміти, чому ми на це ведемося, розберімо процес маніпуляції покроково.

Принцип «крок за кроком» (Тактика саямі)

Як змусити суспільство погодитися на радикальні, неприйнятні зміни? Ніколи не пропонуйте їх одразу. Один з найпоширеніших методів маніпуляції – це введення в пастку «крок за кроком». Спочатку політик або влада ініціюють дуже маленькі, на перший погляд, абсолютно непримітні та логічні зміни в законодавстві чи політичному курсі. Вони виглядають безпечними. Суспільство думає: «Ну, це ж дрібниця, навіщо через це сперечатися?».

Але з часом ці мікроскопічні зміни накопичуються. Люди не одразу помічають, що вони опинилися в зовсім іншій реальності. Кожен наступний крок здається лише логічним продовженням попереднього. Коли ж зміни стають кардинальними (наприклад, суттєве обмеження свободи слова під приводом «безпеки»), оскаржувати їх уже пізно. Це класична техніка психологічної адаптації, яка «переварює» суспільство, мінімізуючи його свідомий опір.

«Ми проти них»: інженерія ворожнечі

Найшвидший спосіб згуртувати людей – показати їм ворога. Ідея примітивна, але працює як швейцарський годинник: переконайте виборців, що вони перебувають у смертельній небезпеці, і вкажіть на того, хто її несе.

Ворог може бути зовнішнім (імперіалісти, мігранти) або внутрішнім (олігархи, політичні опоненти, національні

меншини). Маніпулятори роблять ворогів максимально пласкими та однозначними – вони «злі», «нечисті», «бездушні». Це процес розлюднення. Таке різке чорно-біле підкреслення зміцнює соціальну єдність всередині групи (ми – хороші, вони – погані), але повністю знищує будь-яку можливість для конструктивного діалогу чи компромісу в суспільстві. Політик стає єдиним рятівником від цього сконструйованого монстра.

Вплив нових медіа: мікротаргетинг як зброя

Якщо раніше маніпуляції транслювалися через телевізор на всіх однаково, то сьогодні ми маємо справу зі зброєю точкового ураження. З розвитком соціальних мереж та брокерів даних політика перетворилася на математику. Згідно з дослідженнями Оксфордського інституту інтернету (Oxford Internet Institute) щодо обчислювальної пропаганди, сучасні політичні кампанії масово використовують алгоритми для формування індивідуальних наративів.

43

Технології збору даних дозволяють політикам аналізувати ваші лайки, покупки, пошукові запити та час, проведений над певними статтями. Вони знають ваші особисті страхи краще, ніж ваші друзі. І на основі цього запускають мікротаргетовану рекламу.

Тобто політик більше не маніпулює всією аудиторією одночасно. Він розбиває її на тисячі сегментів. Молодій матері він показує рекламу про те, як опонент зруйнує систему освіти. Пенсіонеру водночас летить реклама про те, що цей самий опонент заморозить виплати. Кожен виборець отримує своє власне, ідеально підібране персоналізоване повідомлення. Це підвищує ефективність маніпуляцій до небес, адже ви навіть не знаєте, що сусід бачить абсолютно іншу кампанію того самого кандидата.

7. Як перерізати ниточки маніпуляцій

Ми живемо в інформаційну епоху, де маніпуляція, вибіркове подання статистики та фальсифікація контексту стали невіддільною частиною, і навіть правилами, політичної гри. Змінити політиків миттєво ми не зможемо. Але ми можемо змінити себе. Як розпізнати ці прийоми й вибудувати власний захист? Ось ваш покроковий протокол:

Крок 1. Радикальне розширення інформаційної дієти

Шукайте альтернативні джерела інформації. Якщо ви постійно читаете лише ті ресурси, які вам подобаються та з якими ви завжди згодні, ви вже в інформаційній бульбашці. Змушуйте себе читати якісні аналітичні матеріали нейтральних агентств або навіть аргументовані думки опонентів. Намагайтеся подивитися на проблему з різних перспектив: чим більше кутів зору ви зберете, тим ясніше побачите, де саме ховається маніпуляція і які незручні факти всі сторони намагаються замовчати.

Крок 2. Золоте правило запитань (Cui bono?)

Коли ви стикаєтеся з гучною політичною заявою, приголомшливою новиною чи емоційним відеорозслідуванням, зробіть паузу на 5 секунд. Поставте собі питання: «Кому вигідно, щоб я зараз це побачив і відчув саме такі емоції?».

Будьте особливо уважні до того, хто є автором інформації. Часто політики створюють так звані «незалежні» інститути чи аналітичні центри, які нібито публікують «об'єктивні» статті. Насправді вони фінансуються на замовлення і є лише інструментом легалізації вигідного наративу.

Крок 3. Емоційна гігієна як спам-фільтр

Сприймайте свої емоції під час читання новин як сигнальні маячки. Якщо новина чи пост політика викликає у вас непереборне відчуття гніву, панічного страху або різкого захоплення, – зупиніться. З імовірністю 90% вас щойно намагалися зламати.

Маніпулятори завжди використовують емоційний контекст для зміщення вашої уваги від реальних проблем. Ставтеся до свого праведного гніву, так само як до листа від «нігерійського принца» у вашій поштовій скриньці – це маркер, що вас хочуть обдурити.

Крок 4. Розпізнавання патернів спрощення

Світ складний. Економіка, міжнародні відносини, податки – це величезні системи. Якщо політик пропонує вам розв'язати складну проблему одним махом (спрощення до рівня «чорного» та «білого»), він маніпулює. Розглянемо кейс. «Економіка на межі колапсу, нам просто треба перестати платити зовнішні борги!» – це використання шаблону, який працює на емоціях. Жодна глобальна криза не вирішується гаслом з чотирьох слів. Якщо рішення здається вам занадто простим, ідеальним і безболісним – це не рішення, це наживка.

Крок 5. Стережіться вибіркової статистики

Як кажуть статистики: «Якщо довго катувати дані, вони зізнаються в чому завгодно». Звіт, що ґрунтується на вибіркових показниках, часто є найнебезпечнішою формою брехні, бо він виглядає як правда. Політик може цілком правдиво навести статистику про те, що «доходи населення зросли на 15%». Але він не скаже, що ці 15% стосуються лише вузького сектору економіки, у той час,

як інфляція склала 20%, і реальна купівельна спроможність більшості громадян впала. Завжди шукайте контекст: з чим порівнюють ці цифри? Що відбувалося в цей самий час в інших сферах?

Висновок

Насправді протистояти політичним маніпуляціям – це робота. І ця робота вимагає зусиль. Неможливо просто завантажити в себе «антивірус» і забути про проблему. Критичне мислення не є вродженим талантом; це м'яз, який потрібно тренувати щодня.

Бути свідомим виборцем означає змиритися з дискомфортом. Дискомфортом від того, що прості відповіді зазвичай брехливі. Дискомфортом від того, що ваш улюблений політик може помилятися, а ваш опонент іноді може мати рацію. Навчившись розпізнавати маніпулятивні шаблони, зупиняти емоційні реакції та системно перевіряти факти, ми переріжемо ті невидимі ниточки, за які нас смикають політтехнологи. Лише тоді з'явиться шанс перетворитися з пасивних споживачів реклами на справжніх господарів власної країни.

8. Додаткові покликання

1. Дослідження емоцій у політичних повідомленнях: Як моральне обурення стимулює поширення інформації в соціальних мережах (Нью-Йоркський університет).
[nyu.edu](https://www.nyu.edu)
2. Оригінальна наукова стаття в журналі Proceedings of the National Academy of Sciences.
[pnas.org](https://www.pnas.org)
3. Обчислювальна пропаганда у всьому світі: Оксфордський звіт про маніпуляції алгоритмами та мікротаргетинг.
comprop.oii.ox.ac.uk
4. Стенфордське дослідження цифрової грамотності: чому учням і студентам складно розпізнавати маніпулятивні матеріали та оцінювати достовірність інформації в інтернеті.
cor.inquirygroup.org
5. Пряме посилання на звіт у репозитарії Стенфордського університету.
stacks.stanford.edu/file/pdf
6. Психологія конформізму: Як ефект натовпу (Bandwagon) змушує нас відмовлятися від власних переконань (Класичний експеримент Соломона Аша та його сучасні інтерпретації).
simplypsychology.org
7. Упередження підтвердження (Confirmation bias): Чому факти не змінюють нашу думку і як з цим жити (The New Yorker).
[newyorker.com](https://www.newyorker.com)

тема 3

Надійні та сумнівні джерела інформації: економіка довіри та інституційна брехня

У вищій лізі політики пряма брехня майже не працює. Якщо політик просто вийде до мікрофона й скаже відверту неправду, його занадто швидко викриють. Тому сучасна політична маніпуляція діє інакше: політтехнологи не вигадують брехню самі, вони створюють інфраструктуру (фіктивні аналітичні центри, «незалежні» медіа та підставні громадські організації), яка генерує потрібну реальність за них. У цій темі ми відійдемо від аналізу емоцій та слова. Ми заглянемо за лаштунки медіаринку, навчимося відстежувати гроші, зрозуміємо, чому репутаційний ризик є єдиною справжньою валютою журналістики, та розберемо покроковий алгоритм аудиту будь-якого джерела інформації.

ТА СУМНІВНІ ПЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

ІНФОРМАЦІЯ ДОВІРИ
ІНФОРМАЦІЯ БРЕХНЯ

ДЖЕРЕЛО

1. Інформаційне відмивання

РЕПУТАЦІЙНИЙ РИЗИК –
ЄДИНА ВАЛЮТА
ЖУРНАЛІСТИКИ

стор. 48

ЙОГО ВТРАТА –
КІНЕЦЬ ГРИ

2. Економіка довіри: чому репутаційний ризик – це єдина валюта

стор. 51

3. П'ять стовпів політичної надійності

стор. 53

4. Ваш інструментарій аудитора: як перевірити джерело за 5 хвилин

стор. 60

5. Додаткові покликання

стор. 63

ЧЕРВОНІ ПРАПОРЦІ

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ

НЕПІСАНІ

ВІСНУТІСТЬ

ЕМОЦІЙНІ

НЕМАЄ

ФІНАНСУВАННЯ

АВТОРИТ

ЗАГЛОВОК

ПОСИЛАН

ДЖЕРЕЛ

ОДНОБІЧНЕ
ВИСВІТЛЕННЯ

ЛИШЕ ДУМКИ,
БЕЗ ФАКТІВ

ЗБІГ З ПОЛІТИЧНОЮ
ПОВІСТЮ

НЕПЕРЕВІРЕНІ
ЦИТАТИ

«ЕКСКЛЮЗИВ»
БЕЗ ДОК

ЗМІСТ

ПЕРЕВІРЯЙ.
АНАЛІЗУЙ.
НЕ ВІР СЛІПО.
ДОВІРА – ЦЕ ВИБІР
А НЕ ІНСТІНКТ.

1. Інформаційне відмивання

Подивімося на політику як на бізнес-процес. Уявіть, що ви політик, якому конче потрібно просунути непопулярний або відверто лобістський закон (наприклад, зниження екологічних стандартів для забудовників).

Як би ви це зробили? Найгірша, самогубна стратегія – вийти на трибуну парламенту й прямо заявити: «Це чудовий закон, просто повірте мені!». Проблема в тому, що суспільство за замовчуванням не вірить політикам. Згідно з глобальним дослідженням *Edelman Trust Barometer 2024* (яке щороку вимірює рівень довіри у світі), довіра до урядовців та політичних лідерів перебуває на історичному дні. Люди довіряють бізнесу, науковцям та навіть своїм сусідам набагато більше, ніж тим, кого вони самі обрали у владу. Політик – це найбільш токсичне джерело інформації про власні дії.

Тому розумні гравці використовують процес, який в індустрії можна назвати

«інформаційним відмиванням».

Це працює абсолютно за тією ж логікою, що й відмивання нелегальних грошей.

Коли наркокартель хоче легалізувати брудну готівку, він пропускає її через ланцюжок легальних бізнесів – автомийки, ресторани, фіктивні консалтингові фірми. Гроші, які виходять на іншому кінці, виглядають абсолютно чистими й законними.

У політиці відбувається те саме. Брудну, маніпулятивну або вигідну лише одному олігарху тезу пропускають через низку нібито «незалежних» джерел, щоб на виході вона виглядала як об'єктивний, науково доведений факт.

Як виглядає ця схема на практиці?

Інвестиція в «науку». Політична сила або фінансово-промислова група таємно фінансує створення громадської організації з гучною назвою, наприклад,

«Інститут стратегічних досліджень майбутнього».

Цей інститут може складатися з трьох людей в орендованому коворкінгу, але в них є красивий логотип і професійний сайт.

Генерація псевдофакту. Цей інститут публікує «соціологічне дослідження» або «аналітичну записку», висновки якої ідеально підтверджують те, що потрібно політику (наприклад:

«Зниження екологічних норм стимулює економічне зростання на 5%»).

Легалізація через медіа. Далі дружнє, контрольоване або просто куплене за гроші медіа бере цей звіт і пише статтю з кричущим заголовком:

«Незалежні економісти довели: нові норми врятують економіку від краху».

Завершення циклу. І лише тепер, на фінальному етапі, політик виходить на трибуну. Він не каже «повірте мені». Він каже:

«Як щойно зазначили поважні незалежні дослідники впливовій пресі, у нас немає іншого вибору, окрім як ухвалити цей закон».

Пастка закрилася. Якщо ви спробуєте застосувати тут класичний фактчекінг і почнете сперечатися з аргументами політика, ви вже програли. У цій схемі немає сенсу аналізувати саму заяву на предмет логіки. Потрібно дивитися на архітектуру джерела.

Хто такі ці «незалежні експерти»? Де вони публікувалися раніше? Хто платить за оренду їхнього офісу? Звідки взялося це медіа й кому воно належить? Оцінка надійності джерел у політичному контексті фундаментально відрізняється від пошуку інформації, скажімо, для курсової роботи з біології. У науці джерела найчастіше помиляються через недбалість, випадковість або неправильну методологію. У політиці сумнівні джерела поширюють неправду

НАВМИСНО,

тому що конструювання викривленої реальності на замовлення – це їхня базова бізнес-модель.

Щоб не стати жертвою цієї системи, ми повинні перестати довіряти гучним назвам і почати перевіряти стимули. Кожне політичне джерело інформації існує лише тому, що хтось оплачує його функціонування. Ваше завдання як свідомого споживача інформації – зрозуміти, з чиєї кишені йдуть гроші і яку кінцеву мету переслідує цей інвестор.

2. Економіка довіри: чому репутаційний ризик – це єдина валюта

Коли ми запитуємо себе: «Чому я маю вірити цьому виданню?», найчастіша інтуїтивна відповідь: «Тому що вони пишуть правду». Але це ідеалістична ілюзія. У складному світі, що швидко змінюється, помиляються абсолютно всі: і поважні міжнародні агенції, і лауреати Пулітцерівської премії, і незалежні розслідувачі.

Реальна межа між надійним і ненадійним джерелом пролягає не там, де закінчуються помилки. Вона пролягає там, де починається

репутаційний ризик.

Порівняймо дві моделі в інформаційному просторі.

З одного боку, візьмемо інституційне видання (наприклад, *The Washington Post* або *BBC*). Що станеться, якщо його журналіст опублікує гучний політичний фейк?

Наслідки будуть катастрофічними й миттєвими. Видання отримає багатомільйонний позов за наклеп. Акціонери або донори почнуть ставити питання керівництву. Рекламодавці, які не хочуть асоціюватися з брехнею, відклинуть бюджети. Аудиторія скасує підписки. Журналіста, який припустився помилки (або свідомо зманіпулював), скоріш за все, звільнять, і його кар'єра буде закінчена.

Ці видання мають величезний, вимірюваний у грошах та кар'єрах репутаційний ризик. Саме страх перед цим ризиком створює жорстку систему внутрішніх фільтрів: редактори перевіряють тексти, юристи вичитують формулювання, фактчекери телефонують джерелам. Вони пишуть правду не тому, що вони святі. Вони пишуть правду, бо брехати їм економічно не вигідно й небезпечно.

З іншого боку, подивіться на анонімний політичний Telegram-канал на мільйон підписників, або на сайт-смітник, який не має розділу «Редакція» та «Контакти». Що станеться, якщо такий канал опублікує абсолютну вигадку, яка зруйнує чиєсь життя чи посіє паніку в суспільстві? Нічого. Абсолютно нічого.

Їм не можна надіслати судовий позов, бо ви не знаєте юридичної особи. У них немає редакційних стандартів, які можна порушити. Якщо фейк стане занадто очевидним, адміністратор просто видалить пост або напише: «Ми давали це як інсайд, ситуація змінилася». Вони не несуть репутаційних ризиків, адже їхня аудиторія споживає інформацію як фастфуд, не запам'ятовуючи джерело.

Згідно з дослідженням *Digital News Report 2023* від Інституту Ройтерз (Reuters Institute), довіра до новин у соціальних мережах стабільно падає і залишається на рівні 27%, тоді як довіра до традиційних, інституційних медіа зберігається на значно вищому рівні. Суспільство підсвідомо відчуває цю різницю в ризиках.

Практичне застосування.

Як перевірити, чи має джерело репутаційний ризик? Шукайте історію вибачень. Це звучить парадоксально, але

найбільш надійні джерела – це ті, які публічно й детально визнають свої помилки.

Якщо ви заходите на сайт і можете знайти розділ «Виправлення» (Corrections), де редакція пише: «У статті ми переплутали мільйони з мільярдами, просимо вибачення» – це маркер високої надійності. Це означає, що механізм репутації працює. Ненадійні джерела ніколи не перепрошують й не публікують спростувань. Вони підчищають історію і продовжують генерувати контент.

3. П'ять стовпів політичної надійності

Ви, імовірно, ще зі школи чи університету чули про класичні критерії оцінки будь-якої інформації: достовірність, точність, об'єктивність, актуальність та повнота. Це чудові критерії для академічного середовища.

Але коли ми беремо ці чисті, стерильні поняття й занурюємо їх у брудну воду реальної політики, вони набувають абсолютно нового, набагато більш прагматичного значення. Спробуймо препарувати ці п'ять стовпів і подивимось, як вони працюють у світі політичних маніпуляцій.

Стовп 1: Експерт чи «говоряча голова»? (Достовірність)

Увімкніть будь-яке вечірнє політичне ток-шоу або відкрийте стрічку новин під час виборів. Ефір заповнений людьми, яких титрують як «незалежний політолог», «економічний експерт» або «фахівець з міжнародних відносин». Їхнє завдання – легітимізувати той чи інший погляд. Але що робить людину чи організацію справжнім авторитетом?

У політичному медіасередовищі існує ціла каста так званих «говорячих голів». Це люди, бізнес-модель яких полягає не в проведенні досліджень, а в наданні впевнених коментарів на будь-яку тему: у понеділок вони коментують ядерну енергетику, у середу – медичну реформу, а в п'ятницю – геополітику Близького Сходу.

Справжній експерт має дуже вузьку спеціалізацію. Його авторитет підтверджується не кількістю ефірів на телебаченні, а конкретним академічним чи практичним бекграундом.

Як перевірити «експерта»:

Слід публікацій. Чи має ця людина публікації у фахових, рецензованих виданнях з тієї теми, яку коментує? Або ж усі згадки про неї обмежуються лише її цитатами у жовтій пресі?

Інституційна прив'язка. Яку організацію він представляє? Якщо це «Центр розвитку демократичних інновацій», погугліть цей центр. Якщо він створений три місяці тому, не має фізичної адреси, а його сайт складається з однієї сторінки – перед вами не експерт, а політтехнолог, найнятий для створення інформаційного шуму.

Фінансова прозорість. Справжні аналітичні центри (Think Tanks) завжди публікують на своїх сайтах річні фінансові звіти, де вказано, хто їхні донори (міжнародні фонди, краудфандинг, конкретні бізнеси). Якщо джерело фінансування «експерта» приховане, його словам довіряти не можна.

Стовп 2. Документи проти «кулуарних пліток» (Точність)

У класичній журналістиці точність означає відсутність фактичних помилок. У жорсткому світі політичних комунікацій точність вимірюється зовсім іншим критерієм:

наявністю та якістю первинної документації.

Як зазвичай конструюється політична маніпуляція або «вкид»? Ненадійне джерело завжди намагається приховати відсутність фактів за туманом анонімності. Ви всі бачили ці формулювання, вони стали класикою сучасного політичного піару:

«Як стало відомо з наших джерел в Офісі Президента...»

«В кулуарах парламенту активно обговорюють, що...»

«Наші західні інсайдери попереджають...»

«Ходять чутки, що...»

Анонімні джерела – це, безумовно, легітимний інструмент у серйозних розслідуваннях світового рівня (як Вотергейтський скандал), коли журналісти захищають життя чи кар'єру своїх інформаторів. Але в 99% повсякденних політичних новин покликання на «кулуари» – це просто зручний спосіб легалізувати вигідну замовнику брехню або протестувати реакцію суспільства на якесь рішення. Якщо новина виявиться фейком, медіа просто розведе руками: «Нас підвело джерело».

Надійне політичне джерело діє кардинально інакше. Воно працює за принципом: «Не вір мені на слово – перевір сам». Точність тут означає прозорість доказів. Якщо якісне медіа пише про корупцію або зміну політичного курсу, воно обов'язково надає гіперпокликання на першоджерело:

- номер законопроєкту на офіційному сайті парламенту (щоб ви могли його прочитати);
- покликання на систему держзакупівель (щоб ви бачили цифри тендеру);
- сканкопію декларації чиновника з відкритого реєстру;
- повне відео виступу без монтажних склейок, а не просто вирвану фразу.

Згідно з дослідженнями Pew Research Center щодо довіри до медіа, аудиторія з розвиненим критичним мисленням інтуїтивно тяжіє до тих видань, які чітко розмежовують фактичний, задокументований репортаж і колонки авторських думок. Якщо джерело подає оцінне судження

політика або «інсайд» як доконаний, безальтернативний факт, не даючи жодної змоги його верифікувати – точність цього джерела дорівнює нулю. Це не журналістика, це політична белетристика.

Стовп 3. Тест на лояльність та ідеологічна оптика (Об'єктивність)

Це, мабуть, найбільш болючий і неправильно зрозумілий критерій. Ми звикли вимагати від медіа та аналітиків абсолютної, стерильної об'єктивності. Але будьмо чесними:

у політиці не існує абсолютної об'єктивності.

Будь-який текст пише жива людина, яка має власні переконання.

58

Кожне видання, кожен аналітичний центр, кожен експерт має певну ідеологічну оптику. Вони можуть бути лівими, правими, ліберальними, консервативними, центристськими. Мати ідеологію – це нормально й навіть корисно для суспільної дискусії. Наприклад, легендарний британський журнал The Economist ніколи не приховує своїх глибоко ліберальних поглядів на економіку та вільний ринок. Вони чесні зі своїм читачем.

Ненормальним і небезпечним є інше –

політична ангажованість та беззастережне обслуговування конкретних осіб чи партій.

Як відрізнити нормальну ідеологічну позицію від купленої лояльності?

Для цього існує геніальний і дуже простий інструмент:

«Тест на критику своїх».

Уявіть медіа, яке традиційно підтримує ліберальний уряд, тому що розділяє його економічні реформи. Це нормально. Але раптом міністр з цього уряду потрапляє в гучний корупційний скандал. Як поведеться джерело?

Надійне ідеологічне медіа (навіть якщо йому це політично не вигідно) випустить жорсткий розслідувальний матеріал про цього міністра. Вони критикуватимуть «своїх», тому що їхня лояльність до принципів (чесність, законність) вища за лояльність до конкретного прізвища.

Ангажоване джерело (пресслужба під прикриттям) почне виправдовувати міністра, перемикає увагу на скандали п'ятирічної давності серед опозиції, шукати теорії змови або просто ігноруватиме новину, заповнивши ефір сюжетами про порятунок котиків.

Якщо ви бачите джерело інформації, яке завжди, за будь-яких обставин виправдовує одну конкретну партію, і так само завжди демонізує її опонентів – негайно закривайте його. Це не джерело інформації. Це піар-відділ на аутсорсі, і ви для них не читач, а мішень.

59

Стовп 4: Хронологічна зброя (Актуальність)

У сучасному політичному світі час (хронологія) використовується як повноцінна інформаційна зброя. Більшість людей, гортаючи стрічку новин у смартфоні, не звертають уваги на дати. Вони реагують на заголовки.

Стандартна, дуже брудна, але ефективна маніпуляція виглядає так: політтехнологи беруть заяву або відео політика, зроблені три, п'ять або десять років тому. На той момент, в абсолютно інших геополітичних, економічних чи безпекових умовах, ця заява могла бути адекватною.

Але її витягують з архіву і публікують сьогодні, в контексті сьогоднішньої кризи, без чіткої вказівки дати.

У нових реаліях ця стара цитата виглядає абсурдною, зрадницькою або скандальною. Вона ідеально підходить для чорного піару. Поки політик зрозуміє, що відбувається, і почне пояснювати: «Чекайте, я казав це у 2013 році, до початку війни!», скандал уже розлетиться мережею і зробить свою руйнівну справу. Це чудовий інструмент тиску на виборців: він змушує їх відчувати обурення тут і зараз.

Як діє надійне джерело?

Надійне медіа ніколи не грається з таймлайнами. Воно поважає історичний контекст. Якщо обговорюється еволюція поглядів політика (що є цілком легітимною темою для статті), якісне видання обов'язково створить чітку хронологію і пояснить обставини:

«У 2019 році, під час економічного зростання, кандидат Х виступав за зниження податків. Проте сьогодні, в умовах дефіциту бюджету через воєнний стан, він голосує за їхнє підняття. Розберімо, чим зумовлена ця зміна позиції».

Якщо ж джерело просто кидає вам в обличчя цитату і кричить «Зрада!», не вказуючи, коли саме і за яких обставин це було сказано, – вас намагаються відшмагати емоціями.

Стовп 5. Фігура умовчання (Повнота)

Це найвищий пілотаж політичної маніпуляції. Найгеніальніший і найнебезпечніший інструмент брехні – це не вигадкування фейків. Це фігура умовчання, коли маніпулятор використовує кришталеву чисту, абсолютно правдиву статистику.

Розгляньмо класичний кейс. Дружне до уряду медіа виходить із заголовком:

«Економічний прорив: за минулий рік середні доходи громадян зросли на 15%!».

Фактчекер йде на сайт Держстату, перевіряє цифри. Усе сходиться. Цифри правдиві до копійки. Здавалося б, новина ідеальна й джерело надійне.

Але проблема ховається не в тому, що джерело написало. Проблема в тому, про що воно

свідомо змовчало.

Щоб новина була повною, джерело повинно було додати контекст (знаменник до чисельника):

- Інфляція за цей самий рік склала 25% (Тобто реальна купівельна спроможність людей не виросла, а впала на 10%).
- Зростання доходів відбулося переважно шляхом топменеджменту в державному секторі, тоді як зарплати вчителів та лікарів були заморожені.
- У сусідніх країнах регіону доходи зросли на 30% при меншій інфляції.

Якщо надати цей контекст, «економічний прорив» миттєво перетворюється на історію економічного провалу.

Надійні джерела інформації завжди надають перспективу. Вони розуміють, що гола цифра без контексту – це інструмент обману. Вони не просто кидають у вас відсотки; вони пояснюють, що стоїть за цими відсотками. Оцінюючи політичну аналітику, завжди, після прочитання статті, ставте собі головне контрольне питання:

«Який найважливіший факт автор свідомо проігнорував, щоб його аргумент здавався бездоганним?».

4. Ваш інструментарій аудитора: як перевірити джерело за 5 хвилин

Тепер, коли ми розуміємо, як працює екосистема політичної інформації (від інформаційного відмивання до фігури умовчання), нам потрібен простий, дієвий алгоритм. Ви не можете витратити години на перевірку кожного покликання в Telegram. Але ви можете виробити звичку робити швидкий аудит джерела, перш ніж довіряти йому, а тим більше – поширювати його інформацію.

Ось покроковий чеклист (аудит) надійності, який займає не більше п'яти хвилин:

Крок 1: Ідентифікація власника (Шукайте гроші)

62

Перше правило політичного фактчекінгу – «Follow the money» (Слідуй за грошима). Якщо ви бачите новий новинний сайт або аналітичний центр, знайдіть розділ «Про нас», «Контакти» або «Редакція».

- Чи є там реальні прізвища головного редактора та журналістів?
- Чи вказано, кому належить юридична особа?
- Якщо це ГО або аналітичний центр, чи публікують вони фінансові звіти з переліком донорів?

Вирок: якщо джерело повністю анонімне, не має фізичної адреси, а замість редакції там форма зворотного зв'язку – довіри нуль. Закривайте сторінку. Анонімність у політиці – це завжди спроба уникнути відповідальності за брехню.

Крок 2: Перевірка через «Білі списки» (Інституційний аудит)

Вам не обов'язково перевіряти все самостійно. В Україні та світі існують авторитетні медіаорганізації, які вже зробили цю важку роботу за вас.

- Зайдіть на сайт

Інституту масової інформації (ІМІ).

Вони регулярно складають «Білий список» найякісніших онлайн-медіа України, які дотримуються журналістських стандартів (відсутність джинси, мови ворожнечі, наявність прозорих власників).

- Використовуйте розширення для браузерів (наприклад, NewsGuard у глобальному сегменті), які маркують сайти за рівнем довіри на основі їхньої редакційної політики.

63

Крок 3: Аналіз гіперпосилань (Тест на доказовість)

Відкрийте будь-яку політичну статтю на ресурсі, який ви перевіряєте. Проскануйте текст очима, не вчитуючись у суть. Чи є в тексті гіперпосилання? Куди вони ведуть?

Якщо покликання ведуть на урядові реєстри, офіційні сайти інституцій, первинні документи або на звіти міжнародних агенцій (Світовий банк, ООН) – джерело намагається бути доказовим.

Якщо покликання в тексті ведуть просто на інші статті цього ж самого сайту (створюючи замкнене коло) або гіперпосилань немає взагалі – джерело вимагає, щоб ви вірили йому на слово. У політиці вірити на слово не можна нікому.

Крок 4: Кліматичний тест (Емоційний градус заголовків)

Прокрутіть головну сторінку видання або стрічку Telegram-каналу. Подивіться виключно на заголовки. Які слова там переважають? «Шок», «Знищення», «Тотальна зрада», «Вони приховували це від нас», «Сенсація».

Надійні медіа використовують сухі, інформативні заголовки. Їхня мета – проінформувати. Сумнівні джерела використовують клікбейт. Їхня мета – викликати у вас емоційний спазм (страх або гнів), щоб ви натиснули на покликання й принесли їм гроші від перегляду реклами, або щоб заразити вас потрібним політичним наративом.

Висновок

Політична реальність конструюється не лише фактами, але й тим, хто ці факти нам подає і хто за це платить. Навчитися критично оцінювати джерела інформації – це не просто питання власної інформаційної гігієни. Це базовий елемент вашої громадянської безпеки.

Коли ми перестаємо вірити гучним назвам «незалежних центрів», коли ми починаємо вимагати посилення на першоджерела, коли ми відписуємося від анонімних Telegram-каналів, які грають на наших емоціях, – ми стаємо незручними для політичних маніпуляторів. Ми виходимо з їхньої зони контролю. Побудова власного, перевіреного пулу надійних джерел (вашого особистого «білого списку») потребує часу та зусиль. Але це єдина інвестиція, яка гарантує, що ваш політичний вибір буде дійсно вашим, а не нав'язаним технологіями через систему інформаційного відмивання.

5. Додаткові покликання

1. Білий список ІМІ за друге півріччя 2025 року: увійшли 17 медіа.
imi.org.ua
2. Edelman Trust Barometer: Глобальне дослідження рівня довіри суспільства до урядів, медіа та бізнесу.
edelman.com
3. Дослідження Reuters Institute: Як падає довіра до новин у соціальних мережах та чому це небезпечно.
reutersinstitute.politics.ox.ac.uk
4. Медіаграмотність та оцінка джерел: посібник від Стенфордської вищої школи освіти.
cor.stanford.edu

тема 4

Мова політики: як розпізнати підміну понять і маніпулятивні наративи

Ми щиро віримо, що йдемо на виборчі дільниці, аби проголосувати за економічні програми, геополітичні вектори чи плани реформ. Але насправді найчастіше ми голосуємо просто за вдало підібрані слова. Політична мова – це не засіб опису реальності, це потужний інструмент її конструювання, де економічний колапс перетворюється на «виклик», а нищівний провал – на «етап переосмислення». Цей матеріал розкриває механіку того, як політтехнологи зламують наше сприйняття через підміну понять, евфемізми та стратегічний фреймінг. Навчившись бачити ці невидимі мовні пастки, ви зможете читати між рядків і повернете собі контроль над власними висновками.

ПОЛІТИКИ

ВІЗНАТИ

У ПОНЯТТІ

ІВНІ НАРАТИВИ

2. ЕМОЦІЇ ЗАМІСТЬ ФАКТІВ

ЗМІСТ

1. Битва
за словник

стор. 66

2. Еволюція риторики
та камуфляж намірів

стор. 68

3. Невидима архітектура
фреймінгу

стор. 70

4. Словник
маніпулятора

стор. 73

5. Теорія
порядку денного

стор. 75

6. Деконструкція
політичного тексту

стор. 76

7. Додаткові
покликання

стор. 63

ЕКСПЕРТИ
КУЮТЬ, ЩО...
РОЗГЛЯДАЄТЬСЯ
ИТО ЗАХОДІВ
МОЖЛИВОГО

ЦЕ ПРАВДА

ЦЕ ПРАВДА

ЦЕ ПРАВ

1. Битва за словник

Більшість людей вважає, що політика – це дебати про економіку, податкові ставки, закони та військові стратегії. Але якщо ви придивитесь до цього процесу трохи уважніше, відкинувши декорації, то побачите дещо зовсім інше. Політика – це, перш за все, безжальна битва за словник. Хто контролює терміни, якими суспільство описує проблему, той виграє вибори.

Щоб зрозуміти цей феномен, потрібно усвідомити базову істину: мова – це операційна система нашого мозку.

Ми не мислимо чистими абстракціями чи математичними формулами. Ми мислимо словами. Те, як ми називаємо речі, жорстко й безповоротно визначає те, як ми про них думаємо. Політики та їхні високооплачувані спічрайтери чудово це знають. Коли вони виходять до мікрофона, вони не намагаються описати реальність – вони її створюють. Вони буквально пишуть «софтверні патчі» для вашого світогляду. І якщо ви не вмієте читати їхній лінгвістичний код, ви автоматично стаєте об'єктом програмування.

Поставте собі дуже просте, але незручне запитання: чому ми часто продовжуємо зачаровано слухати політиків, навіть коли з попереднього досвіду точно знаємо, що вони брешуть?

Відповідь криється не в їхній харизмі (хоча вона, звісно, допомагає). Відповідь полягає в тому, як вони конструюють свої маніпулятивні наративи. Політична мова створена не для того, щоб прояснювати істину чи шукати консенсус. Її єдина мета – переконати, паралізувати волю опонентів, заспокоїти натовп або, навпаки, мобілізувати його через ін'єкцію страху.

Подивімося, як ця підміна понять працює на рівні нейролінгвістики. Американський когнітивний лінгвіст Джордж Лейкофф (George Lakoff) у своїй книзі «Don't Think of an Elephant!» розібрав класичний приклад з американської політики, який ідеально ілюструє цей механізм.

Уявіть, що політик виходить і каже, що має намір провести «податкову реформу». Це звучить нудно, технічно й абсолютно нейтрально. Ваш мозок на це не реагує. Але що робить досвідчений політтехнолог? Він замінює цей термін на фразу

«податкове полегшення» (tax relief).

Що відбувається у вашому мозку в цю мілісекунду? Слово «полегшення» автоматично запускає у свідомості глибоко вбудовану концептуальну метафору. Раз існує полегшення, значить, є якась хвороба, біль або непосильний тягар (у цьому разі – податки). А той, хто цей тягар знімає, автоматично стає героєм, рятівником і цілителем.

Як тільки ви пристали на цей термін і почали використовувати його в дискусії, ви вже програли. Хто ж при здоровому глузді буде голосувати проти «полегшення»? Ніхто. Нікому не потрібно сперечатися з вами щодо цифр дефіциту бюджету. Їм було достатньо змінити всього одне слово, щоб повністю перепрограмувати структуру вашого сприйняття.

Це і є підміна понять у своїй найбільш елегантній, майже мистецькій формі. У цьому розділі ми залишимо осторонь розмови про ботоферми чи відверті фейки.

Ми розберемо гвинтики самих слів і подивимося, як працює їхній невидимий механізм.

2. Еволюція риторики та камуфляж намірів

Щоб зрозуміти, чому сучасна політична мова виглядає саме так, варто зробити крок назад в історію. Задовго до появи телебачення, алгоритмів Facebook, фокус-груп та нейромаркетингу, люди вже чудово знали, що правильно підібрані слова можуть змінювати хід історії та скидати уряди.

Вивчення політичної мови – це далеко не винахід сучасних піарників. Усе почалося в Стародавній Греції та Римі. Демократія, якою б недосконалою й рабовласницькою вона тоді не була, вимагала принципово нового інструменту влади. Якщо ви більше не можете просто відрубати політичному опоненту голову (хоча й таке траплялося), вам доведеться його переговорити. Риторика миттєво стала ключовою технологією виживання.

Саме Аристотель у трактаті «Риторика» виділив три фундаментальні стовпи переконання, які працюють сьогодні так само безвідмовно, як і понад дві тисячі років тому:

Етос (Ethos) – апеляція до авторитету та морального статусу оратора («Я заслуговую на вашу довіру, бо маю досвід»).

Логос (Logos) – апеляція до логіки, фактів та доказів («Ось цифри, які доводять мою правоту»).

Пафос (Pathos) – апеляція до емоцій аудиторії («Ваші діти в небезпеці, і я єдиний, хто може їх захистити»).

Ця тріада була ідеальною. Але через кілька століть Нікколо Макіавеллі у своєму славнозвісному «Державці» додав до цього античного ідеалізму дуже цинічну поправку. Він зрозумів, що здаватися чесним, справедливим і

компетентним для політика набагато важливіше й вигідніше, ніж бути ним насправді. Правильні, гучні слова – це найкращий камуфляж для справжніх намірів влади.

Юлій Цезар та Октавіан Август не мали Twitter, Instagram чи пулу лояльних телеканалів, але вони мали геніальне відчуття аудиторії. Їхні промови були математично точно сконструйовані для того, щоб перетворювати розрізнену публіку на монолітну армію прихильників. Вони усвідомили правило, яке сьогодні є біблією для будь-якого спічрайтера:

широкі маси не мислять абзацами чи складними концепціями. Загал мислить гаслами, різкими контрастами та емоційним ритмом.

З переходом до сучасної епохи змінилися лише канали доставляння та швидкість, але суть залишилася тією ж. Проте сьогодні політичний дискурс перетворився на індустрію. Це більше не одинокий геніальний оратор, який імпровізує на міській площі. Це багаторівнева, алгоритмічна стратегія, де кожна метафора, кожен прикметник тестується на десятках фокус-груп та заміряється через реакції нейромерж.

Сучасні лідери навчилися використовувати слова як хірургічні скальпелі – вони безжалісно відрізають від проблеми всі незручні для них асоціації й пришивають ті, що вигідні їм сьогодні. Їхнє головне завдання: створити ілюзію повної близькості з виборцем. Вони кажуть:

«Я такий самий, як ви. Я відчуваю ваш біль. Я розмовляю вашою мовою».

Це складний психологічний баланс, і тримається він виключно на невидимій архітектурі мови.

3. Невидима архітектура фреймінгу

Якщо ви хочете зрозуміти одну, найголовнішу річ про сучасну політичну лінгвістику, вам потрібно зрозуміти, що таке фреймінг (framing), або встановлення рамок.

Уявіть, що ви вперше приїхали в незнайоме місто й дивитесь на пейзаж через вікно свого готельного номера. Ви бачите лише те, що дозволяє вам побачити рама цього вікна. Якщо вікно вузьке й виходить на брудне сміттєзвалище за готелем, ви повернетесь додому з твердим переконанням, що все це місто – суцільна розруха. Але якщо вікно вашого сусіда виходить на доглянутий квітучий сад, місто здасться йому раєм. Пейзаж один і той самий. Об'єктивна реальність однакова. Але рама (фрейм) повністю визначила кінцеве враження.

Теорія фреймінгу в політиці стверджує фундаментальну річ:

спосіб подачі проблеми набагато сильніше впливає на громадську думку, ніж самі сухі факти, що лежать в її основі.

Маніпулятивні політичні наративи дуже рідко будуються на відвертій, безсоромній брехні. Це грубо й неефективно. Набагато ефективніше взяти чисту правду, але помістити її у правильну рамку. Вибірково підкреслюючи певні деталі (світло) та повністю ігноруючи інші (тінь), оратор може блискавично мобілізувати свій електорат і паралізувати здатність опонентів до опору.

Подивімося, як це працює на нейробіологічному рівні. Чому одне слово може змінити політичне рішення цілого суспільства?

У 2011 році когнітивні психологи зі Стенфордського університету Пол Тібодо (Paul Thibodeau) та Лера Бородіцкі (Lera Boroditsky) провели тепер вже класичне дослідження, яке приголомшило науковий світ і блискуче продемонструвало силу метафоричного фреймінгу (джерело: PLOS One, «Metaphors We Think With»).

Вони дали великій групі людей прочитати короткі інформаційні тексти про зростання рівня злочинності у вигаданому місті Аддісон. Статистика, цифри, графіки та описи правопорушень у текстах були абсолютно ідентичними для всіх учасників. Різниця полягала лише в одному слові на самому початку тексту.

Першій групі

сказали, що злочинність – це **«дикий звір»**, який полює на місто.

Другій групі

сказали, що злочинність – це **«вірус»**, який вражає місто.

Після прочитання тексту людей запитали: «Що місто має зробити, щоб розв'язати цю проблему?». Результати були різкими.

Ті учасники, чий мозок обробив метафору «звіра», у 75% випадків пропонували жорсткі, репресивні політичні заходи: вони вимагали різко збільшити фінансування поліції, будувати більше в'язниць, викликати Національну гвардію та карати злочинців суворіше. (Логіка мозку тут працює бездоганно: як ви боретеся з диким звіром? Ви не ведете з ним переговори. Ви його вистежуєте, ловите й саджаєте в клітку).

Натомість ті учасники, які читали про злочинність як про «вірус», пропонували абсолютно інші – соціальні, ліберальні рішення. Вони вважали, що гроші треба

інвестувати в освіту, створювати робочі місця, покращувати програми реабілітації та долати бідність. (Знову ж таки, бездоганна логіка підсвідомості: як ви лікуєте вірус? Ви не стріляєте в нього. Ви шукаєте першопричину хвороби й зміцнюєте імунітет суспільства).

Але найстрашніше й найцікавіше виявилось наприкінці експерименту. Коли учасників запитали, чому вони прийняли саме такі політичні рішення, жодна людина не згадала про метафору. Усі до одного стверджували, що їхній вибір базується виключно на статистиці злочинності (яка, нагадаємо, була абсолютно однаковою). Метафора спрацювала як ідеальний троянський кінь – вона непомітно обійшла критичне мислення, завантажила потрібний політичний висновок у голови людей і стерла свої сліди.

74

Ось чому політична мова настільки небезпечна й настільки ефективна. Політики щодня використовують цей прийом у новинах. Якщо опозиція називає мільярдні державні витрати «інвестиціями в наше майбутнє» (рама розвитку і турботи), влада назве ті самі витрати «роздуванням боргового міхура» (рамка катастрофи й безвідповідальності). Суть математичної операції не змінюється – гроші просто витрачаються. Але ваше емоційне та політичне ставлення до цього процесу формується виключно рамкою, яку вам дбайливо одягли на голову.

4. Словник маніпулятора

Якщо фреймінг – це рамка, через яку ми дивимося на проблему, то евфемізми – це лінгвістичне знеболювальне. Ще у 1946 році Джордж Оруелл у своєму геніальному есеї «Політика та англійська мова» писав, що політична мова створена для того, щоб зробити брехню правдоподібною, а вбивство – респектабельним. Відтоді індустрія пішла далеко вперед, перетворивши спостереження Дж. Оруелла на точну науку.

Евфемізм – це слово або вираз, який використовується для того, щоб замаскувати, пом'якшити або повністю змінити сенс неприємних, жорстоких чи політично ризикованих явищ.

Це семантична анестезія, яка дозволяє політику провести болючу операцію на суспільстві так, щоб пацієнт нічого не відчув.

75

Як це працює на практиці? Наш мозок реагує не на літери, а на візуальні образи та емоції, які ці літери викликають. Коли політик хоче приховати реальні наслідки своїх дій, він замінює слова з яскравими, болючими образами на абстрактні, технічні терміни.

Ось кілька класичних прикладів того, як словник маніпулятора вимикає наше критичне мислення:

- Замість «*ми закриваємо п'ять місцевих лікарень і звільняємо лікарів*» уряд звітує про «*оптимізацію медичної мережі*».
- «Закриття» викликає страх і протест. «Оптимізація» звучить як математичний процес, керований професіоналами.

- Замість «експропріація власності» або «відбирання землі у селян для будівництва заводу» використовується термін
«передача земель для інфраструктурного розвитку».
- Замість «масове безробіття» політики використовують фразу
«структурна трансформація ринку праці».
- У міжнародній політиці військові вторгнення ніколи не називаються війнами. Вони стають:
*«миротворчими місіями»,
«операціями з примусу до миру»,
«спеціальними військовими операціями».*

Ще один потужний інструмент у цьому арсеналі – це політичний жаргон. Це слова, які звучать максимально пафосно, але не мають жодного вимірюваного сенсу. Наприклад: «національний інтерес», «історична справедливість», «демократична трансформація».

Ці терміни використовуються не для того, щоб прояснити ситуацію, а для того, щоб

закрити дискусію.

Коли політик заявляє: «Ми ухвалюємо цей закон, бо цього вимагає наш національний інтерес!», він ставить ідеальну пастку. Як ви можете сперечатися з «національним інтересом»? Будь-хто, хто виступить проти цього закону (навіть якщо закон відверто корупційний), автоматично таврується як зрадник і ворог нації. Політик сховав свою приватну вигоду за непробивним щитом абстрактного жаргону.

5. Теорія порядку денного

Ми часто думаємо, що маніпуляція полягає у спробі змінити нашу думку. Але змусити людину змінити свої переконання (наприклад, перетворити ліберала на консерватора) надзвичайно складно і дорого. Тому найрозумніші політтехнологи навіть не намагаються цього робити. Політтехнологи діють інакше: не намагаючись змінити ваші думки, вони просто формують порядок денний.

У 1972 році дослідники Максвелл Маккомбс (Maxwell McCombs) та Дональд Шоу (Donald Shaw) сформулювали теорію встановлення порядку денного (Agenda-setting theory). Її головна теза звучить так:

медіа та політики рідко бувають успішними в тому, щоб вказувати людям, ЩО думати. Але вони приголовшливо успішні в тому, щоб вказувати людям, ПРО ЩО думати.

77

Як це стосується політичної мови? Слова – це гачки, які захоплюють нашу увагу. Інформаційний простір обмежений. Якщо політик через підконтрольні медіа почне щодня бомбардувати суспільство словами «криза біженців», «навала», «загроза мігрантів», через три тижні суспільство щиро вважатиме міграцію проблемою №1 у країні. Навіть якщо об'єктивна статистика показує, що реальна економіка руйнується через інфляцію, а кількість мігрантів насправді зменшилася.

Політики використовують мову, щоб побудувати архітектуру нашої уваги. Вони підкидають суспільству яскраві, заряджені слова («мовне питання», «історична пам'ять», «загроза традиціям»), провокуючи люті суперечки. І поки ми витрачаємо сили на ці сконструйовані словесні

баталії, реальні процеси в державному бюджеті, судовій реформі чи монополіях залишаються непоміченими.

Це схоже на фокус з картами. Ілюзіоніст пропонує вам обрати будь-яку карту. Ви думаєте, що робите вільний вибір, але насправді він ще до початку фокуса поклав потрібну карту так, щоб ви витягли саме її. Коли політики формують порядок денний через ключові слова, схема працює безвідмовно: нам дозволяють сперечатися, але рамки цієї суперечки вже задані згори.

6. Деконструкція політичного тексту

78

Слова – це інструменти влади. Чим краще ви розумієте, як працюють ці інструменти, тим важче вас використають. Якщо ви не хочете бути пасивним об'єктом програмування, вам потрібен власний «антивірус» для розшифрування політичної мови.

Ось три практичні кроки деконструкції (розбирання на за частини) будь-якої політичної заяви, які допоможуть вам бачити реальність за димовою завісою слів.

Крок 1. Прикметникова дієта (Зняття емоційного шару)

Політична маніпуляція майже завжди ховається у прикметниках та прислівниках («історичний», «нищівний», «безпрецедентний», «ганебний»). Це слова, які не несуть фактів, а лише вказують вам, яку емоцію ви повинні відчувати.

Як діяти?

Коли читаєте промову політика або допис у соцмережах, подумки викресліть усі прикметники та емоційні епітети. Залиште лише іменники (хто/що) та дієслова (що зробив).

Замість *«Наша героїчна команда здобула безпрецедентну, історичну перемогу над ганебною бюрократичною машиною»* залишається *«Ми ухвалили закон»*.

Тепер подивіться на цей голий факт. Він усе ще вражає? Якщо без прикметників речення втрачає сенс, то перед вами не інформація, а емоційна маніпуляція.

Крок 2. Тест на розпакування (Переклад з абстрактного на фізичне)

Коли політик використовує абстрактні іменники чи жаргон, він намагається уникнути відповідальності. Абстракцію неможливо виміряти чи покласти в кишеню.

Як діяти?

Змушуйте слова повертатися у фізичну реальність.

Якщо ви чуєте *«покращення макроекономічної стабільності»*, розпакуйте це. Запитайте: *«Що конкретно зміниться в моєму чеку з супермаркету?»*.

Якщо чуєте *«оптимізація освітнього простору»*, перекладіть це як *«закриття сільської школи»*.

Завжди шукайте фізичний еквівалент красивого слова. Якщо політик чи медіа не можуть пояснити свою ідею мовою фізичних об'єктів, вони ховають від вас наслідки.

Крок 3. Пошук альтернативного фрейму (Тест на синоніми)

Як ми вже з'ясували, рамка вирішує все. Щоб зламати нав'язаний фрейм, спробуйте описати ту саму подію словами опонента.

Як діяти?

Якщо влада називає подію «захистом державного виробника» (звучить благородно), замініть цю фразу на «встановлення монополії та підвищення цін для покупців» (звучить як пограбування).

Обидва фрейми описують одне й те саме рішення – введення нових мит на імпорт. Але жонгливання цими рамками дозволяє вам розірвати гіпноз одного наративу й побачити ситуацію об'єктивно, з різних сторін.

Заключні зауваження

Політика – це боротьба за реальність, а слова – це її головна зброя. Пам'ятайте головне правило лінгвістичної самооборони:

не існує нейтральних політичних слів.

Кожен термін, кожна метафора, кожен евфемізм був кимось ретельно відібраний і протестований для того, щоб підштовхнути вас до потрібного висновку.

Звинувачувати політиків у використанні цих технологій – це як звинувачувати лева в тому, що він їсть м'ясо. Це їхня природа, це їхня робота. Але наша робота як громадян – не бути здобиччю. Навчившись розпізнавати фреймінг, розпаковувати абстракції та ігнорувати емоційні прикметники, ми перестаємо бути об'єктами програмування. Ми повертаємо собі суверенне право не просто слухати інформацію, а розуміти її справжній код.

7. Додаткові покликання

1. Джордж Лейкофф (George Lakoff): як політичний фреймінг впливає на сприйняття інформації та політичну комунікацію. Інтерв'ю для The Guardian.
[theguardian.com](https://www.theguardian.com)
2. Дослідження Стенфордського університету: Як метафори впливають на наші політичні рішення («Звір» проти «Вірусу».
journals.plos.org
3. Теорія встановлення порядку денного (Agenda-Setting Theory): Як медіа формують суспільну увагу.
communicationtheory.org
4. Оруелл Джордж Політика і англійська мова: класичний аналіз політичних евфемізмів (Оригінал есею, 1946 рік).
www.orwellfoundation.com

тема 5

Популізм та секрети його політичного «успіху» серед виборців

Уявіть політика, який обіцяє швидке розв'язання найскладніших проблем, говорить виключно від імені «простого народу» та безперервно звинувачує в усіх бідах корумповану «еліту». Всі звикли вважати популізм політичним шахрайством, а його виборців – жертвами обману. Проте такий погляд є небезпечним спрощенням. Популізм успішно крокує планетою не тому, що люди раптом розучилися думати. Він перемагає там, де ліберальна демократія та інституції перестають чути своїх громадян. У цій темі ми не будемо моралізувати. Ми здійснимо глибокий аналітичний розтин популізму: від його філософських джерел до парадокса, чому навіть ідеальний фактчекінг часто виявляється безсилим проти емоційної ідентичності.

ПОПУЛІЗМ

СЕКРЕТИ ЙОГО

ТАЙНОГО «УСПІХУ»

ПЕРЕД ВИБОРИМИ

ЗМІСТ

1. Чому ми обираємо популістів	стор. 82
2. Ідеологічне ядро ілюзії «єдиної волі»	стор. 84
3. Бермудський трикутник управління	стор. 84
4. Парадокс фактчекінгу	стор. 89
5. Повзучий авторитаризм	стор. 91
6. Світла тінь популізму	стор. 93
7. Додаткові покликання	стор. 95

1. Чому ми обираємо популістів

Найбільша помилка, яку роблять класичні політики та медіа, аналізуючи популізм, полягає в тому, що вони ставляться до нього як до вірусу, який випадково вразив здорове суспільство. Нам подобається думати: якби не цей конкретний харизматичний лідер з його порожніми обіцянками, люди голосували б раціонально.

Але реальність набагато складніша і незручніша.

Популізм – це яскравий, кричущий симптом глибокої інституційної прогалини в державі, такий собі індикатор болю.

Щоб зрозуміти секрет електорального «успіху» популістів, варто подивитися на психологічне підґрунтя їхніх виборців. Дослідження, зібрані в академічних звітах (наприклад, матеріали центру **DEMOS** щодо ролі емоцій у популістському виборі), вказують на пряму кореляцію росту підтримки радикальних рухів серед людей із низьким рівнем суб'єктивного відчуття добробуту.

Розберемо ситуацію детальніше. Наприклад, глобалізація або економічна криза (як-от криза 2008 року чи наслідки пандемії) знищили підприємство у вашому регіоні. Доходи падають, перспективи дітей стають туманними. На екранах телевізорів респектабельні експерти в дорогих костюмах, спираючись на графіки, доводять, що ВВП країни зростає, а макроекономічна ситуація стабілізувалася. Для людини, яка втрачає соціальний статус, ці «факти» істеблішменту звучать не як правда. Вони звучать як знущання.

Історично склалося так, що запит на прості рішення виникає саме тоді, коли суспільство відчуває гостру несправедливість. Якщо традиційний уряд не виправдовує очікувань і не демонструє емпатії, у масовій свідомості визріває логічний висновок:

«Система зламана. Вона працює лише для обраних. Нам потрібен хтось ззовні, хтось свій, хто зламає цю систему».

Популіст приходить не для того, щоб запропонувати складний план економічного відновлення. Він приходить, щоб валідувати (підтвердити) цей біль. Він каже:

«Ви не винні у своїх бідах. Ви – хороші, чесні трудівники. Винні вони – корумповані еліти, бюрократи та зовнішні сили, які вас обікрали. Я їх покараю».

Люди голосують за популістів не тому, що не вміють читати економічні програми. Вони голосують за них, бо популіст – це єдиний, хто визнає їхню реальність. І саме цей глибокий емоційний зв'язок робить такий електорат майже невразливим до логічних аргументів опонентів.

2. Ідеологічне ядро ілюзії «єдиної волі»

Нам здається, що популізм – це породження епохи телебачення та соціальних мереж. Але якщо ми зазірнемо в історію, то побачимо, що цей політичний алгоритм має тисячолітню передісторію.

Ще в античній демократії Афін з'явилися перші **демагоги** (дослівно – «ті, хто веде народ»). Це були лідери, які здобували владу не завдяки військовим чи управлінським талантам, а завдяки вмінню говорити рівно те, що хотів почути розлючений натовп на площі. Філософ Платон люто критикував їх за те, що вони лестять демосу, Замість того щоб керувати ним на благо держави. Подібна механіка працювала і в Римській республіці, де існувало жорстке протистояння між аристократичною фракцією **optimates** та народною фракцією **populares**, що апелювала до простих громадян.

Як сучасний політичний термін «популізм» (від лат. *populus* – народ) закріпився набагато пізніше, у XIX столітті. І що цікаво: спочатку він зовсім не мав того негативного, зневажливого відтінку, який має сьогодні.

Наприкінці XIX століття у США виник потужний рух фермерів та робітників. Вони були об'єктивно розчавлені монополіями, залізницями, банками та корупцією у Вашингтоні. У 1892 році вони створили Народну партію (*People's Party*), яка вимагала прогресивного оподаткування та захисту прав працівників. У Російській імперії (і на території сучасної України) приблизно в той самий час існував рух **народників** – інтелігенції, що йшла в села пропагувати соціальну справедливість. Тобто первинний популізм був цілком легітимною реакцією на дикий капіталізм і боротьбою за права знедолених.

Класичного сучасного вигляду популізм набув у XX столітті. Еталоном став перонізм в Аргентині. Президент Хуан Перон у 1940–50-х роках геніально поєднав націоналізм, щедрі соціальні обіцянки й патерналістську опіку над робітниками. Він апелював безпосередньо до народу, оминаючи інституції. Він дав людям відчуття гідності, але зрештою скотив країну в економічну прірву та авторитаризм.

Якщо зняти з популізму всі історичні декорації, ми побачимо, що це так звана «тонка» (або тонкоцентрична) ідеологія. На відміну від марксизму чи класичного лібералізму, популізм не має складної економічної чи соціальної доктрини. У його філософському ядрі лежить лише одна радикальна ідея –

світ жорстко поділений на два монолітні табори («чистий, добрий народ» і «корумповану, злу еліту»).

87

Популісти беруть концепцію французького філософа Жан-Жака Руссо про «загальну волю» (*volonté générale*) і доводять її до абсолюту. Вони щиро (або цинічно) стверджують, що існує єдина, неподільна воля народу, і вона має бути вищою за будь-які закони, конституції чи суди.

Але тут виникає проблема: суспільство ніколи не буває єдиним. Воно складається з тисяч різних груп інтересів. Проте популістська оптика чорно-біла, у ній «третього не дано». Якщо якісь незалежні інститути (вільні медіа, суди, правозахисники) стають на заваді рішенням лідера, популіст миттєво таврує їх як «ворогів народу» та «виглядає еліт», що заважають народній волі здійснитися.

3. Бермудський трикутник управління

Щоб по-справжньому розпізнати політичну природу популізму, недостатньо просто аналізувати його гасла. Його треба порівняти з альтернативами. У сучасній політичній науці існує три фундаментальні підходи до управління державою. Вони по-різному відповідають на одне й те саме питання:

«Хто і як саме повинен приймати політичні рішення?».

Ці три моделі утворюють своєрідний Бермудський трикутник, у якому часто зникає здоровий глузд виборця.

Кут перший.

Популізм (Культ миттєвого бажання)

Популізм каже: рішення мають прийматися виключно відповідно до волі більшості. І крапка. Лідер заявляє, що він не просто політик, він – аватар цієї волі. Головний критерій популізму – це максимальна, гіпертрофована чутливість до суспільного запиту.

Якщо 80% виборців сьогодні хочуть скасувати податки або повісити корупціонерів без суду – політика має це негайно забезпечити. Популізм апелює до примітивно зрозумілої справедливості:

«Більшість страждає – значить, система несправедлива. Ми дамо більшості те, що вона хоче».

Проблема цього підходу в тому, що більшість часто хоче речей, які математично неможливо виконати, або які в довгостроковій перспективі зруйнують державу. Права ж меншин (етнічних, політичних, культурних) у цій моделі просто зсуваються бульдозером.

Кут другий.

Технократія (Культ раціональності)

Технократія – це повна, абсолютна протилежність популізму. Її філософія звучить так: рішення мають приймати фахівці на основі даних, науки й холодного аналізу. Девіз технократії:

«Влада повинна робити правильні речі, навіть якщо народ не до кінця їх розуміє і ненавидить нас за це».

Технократи (економісти, фінансисти, професори) вважають, що середньостатистичний громадянин фізично не здатний розібратися в ставках рефінансування центробанку чи нюансах глобальної логістики. Тому ці питання треба забрати в натовпу й віддати менеджерам.

Класичний приклад – так звані уряди «технічних прем'єрів» (наприклад, уряд Маріо Драгі в Італії), які приходять рятувати країну від дефолту. Технократи діють правильно, але вони катастрофічно відірвані від емоцій людей. Вони лікують економіку гіркими пігулками, але їхня зверхність рано чи пізно призводить до соціального вибуху і... повернення популістів.

Кут третій. Ліберальна демократія

(Культ балансу та процедури)

Ліберальна демократія (у своєму ідеальному розумінні) – це спроба пройти по лезу ножа між цими двома крайнощами. Вона визнає, що джерелом влади є народ (вибори й мандат довіри). Але, пам'ятаючи перестороги американських батьків-засновників (Джеймса Медісона, Олександра Гамільтона) про небезпеку «тиранії більшості», вона створює лабіринт інституцій: розподіл гілок влади, незалежні суди, Білль про права США та свободу преси.

Ліберальна демократія – це

правління більшості з обов'язковим урахуванням інтересів меншин та за участі експертів.

Парламент може ухвалити популярний закон (голос народу), але Конституційний Суд може його скасувати, якщо він порушує права людини (межа закону), а Міністерство фінансів має підтвердити, що на це є гроші (голос експерта).

Саме тому популісти так ненавидять ліберальну демократію. Для них вона надто повільна, нудна й процедурна. Риторика популіста завжди звучить однаково:

«Поки вони там радяться, створюють комісії і торгуються, прості люди страждають! Треба розігнати цей парламент і просто діяти!».

90

З іншого боку, технократи теж критикують цю модель за те, що політики часто не ухвалюють потрібних реформ через страх програти наступні вибори.

Ідеальною ілюстрацією зіткнення цих світів став Brexit. Британський референдум 2016 року був чистим проявом популізму (пряме рішення народу вийти з ЄС). Але спроба реалізувати це емоційне бажання негайно зіткнулася зі складною павутиною технократичних та юридичних реальностей: кордонами, митами, міжнародним правом. У результаті країна на кілька років занурилася в безпрецедентну політичну кризу, намагаючись поєднати просту фантазію з нещадною реальністю.

4. Парадокс фактчекінгу

Здавалося б, у цифровому ХХІ столітті, коли будь-яку заяву політика можна перевірити за кілька хвилин, популізм мав би зникнути як явище. Існує ціла індустрія політичного фактчекінгу, яка скрупульозно ловить лідерів на маніпуляціях, публікує спростування й розвіює міфи. Але ми бачимо парадоксальну картину: чим більше авторитетні медіа та експерти викривають брехню популіста, тим вищим часто стає його рейтинг.

Чому факти так ганебно програють у битві з емоціями? Дослідники політичної комунікації виділяють кілька причин цього феномену, які повністю ламають наше традиційне уявлення про раціонального виборця.

Ідентичність важливіша за арифметику

Як зазначають дослідники в матеріалах про психологічні мотивації популістського голосування, підтримка радикального лідера – це не транзакція (вибір найкращого економічного плану), це акт ідентифікації. Коли політик говорить:

«Ми – чесний народ, а вони – корумпована еліта»,
він створює для своїх прихильників нову політичну ідентичність.

Коли фактчекер з поважного видання (яке асоціюється з істеблішментом) приходить і логічно доводить, що лідер збрехав про зростання ВВП, виборець сприймає це не як корисну інформацію, а як

особисту атаку на своє плем'я.

Його мозок вмикає захисний механізм.

Виборець думає:

«Можливо, він і перебільшив цифри, але він єдиний, хто бореться за нас. А ці «розумники» в костюмах просто хочуть його знищити».

Брехня пробачається, якщо вона служить «вищій правді» боротьби зі старим режимом.

Ефект посланця (The Messenger Effect)

Це один з найбільших викликів для сучасної журналістики. Дослідження показують, що люди оцінюють достовірність спростування не за якістю наведених доказів, а за тим, хто саме це спростування приніс. Якщо фактчекер політично асоціюється з ворожим табором (наприклад, ліберальне медіа перевіряє ультраправого політика), аудиторія популіста просто проігнорує цей аудит. Ба більше, сам факт того, що «мейнстрімні медіа» атакують їхнього лідера, є для них найкращим доказом того, що він усе робить правильно і справді налякав систему.

Асиметрія енергії: спростування нудне

Популісти використовують емоційно заряджені наративи – історії про зраду, надію, крадіжку мільярдів і таємні змови. Це захоплює як гостросюжетний серіал. Натомість класичний фактчекінг – це нудний, сухий, методологічний процес, наповнений покликаннями на статистичні реєстри та нудними поясненнями контексту. У світі, де увага є найціннішим ресурсом, яскрава емоційна брехня завжди поширюватиметься швидше, ніж її нудне спростування. Дослідники навіть розробили концепцію «наративних виправлень» (narrative correctives) – ідею про те, що фактчекери повинні не просто давати сухі цифри, а розповідати свою, ще більш емоційну та переконливу правдиву історію. Поки що цей інструмент працює погано.

Фактчекінг чудово працює для тих 15% виборців, які вже налаштовані на критичне мислення й шукають істину. Але він виявляється практично безсилим як зброя проти електорату, який втомився від складності світу й шукає політичного месію.

5. Повзучий авторитаризм

Якщо популізм такий популярний і дає людям відчуття значущості, то чому політичні філософи та політологи б'ють на сполох? Головна небезпека полягає не в самих риторичних гаслах, а в тому, що відбувається на наступний день після того, як популіст приходить до влади.

Політологи попереджають про явище, яке отримало назву «**демократична ерозія**» (**democratic backsliding**). Оскільки в основі популізму лежить віра в неподільну «волю народу», а лідер вважає себе єдиним легітимним провідником цієї волі, будь-які перешкоди на його шляху оголошуються нелегітимними.

Цей процес відбувається не через військові перевороти з танками на вулицях. Сучасний авторитаризм повзучий, легальний і часто підтримується більшістю. Він розгортається за класичним сценарієм:

Делегітимація опозиції. Політичні конкуренти перестають бути просто людьми з іншими поглядами. Вони тавруються як «агенти іноземного впливу», «зрадники» або «вороги народу». З ними більше не ведуть дебати – їх намагаються криміналізувати.

Атака на арбітрів. Щоб реалізувати свої прості рішення (наприклад, націоналізувати бізнес опонентів або

закрити кордони), популісту заважають незалежні суди та антикорупційні органи. Лідер ініціює «реформу правосуддя», пояснюючи це тим, що старі судді корумповані й заважають народу жити краще. У результаті судова система береться під контроль виконавчої влади.

Зачистка інформаційного поля. Незалежні медіа, які ставлять незручні запитання або проводять фактчекінг, звинувачуються в поширенні фейків та роботі на олігархів. Влада створює або монополізує власні медіаресурси, щоб контролювати порядок денний.

Зміна правил гри. Фінальний етап – зміна виборчого законодавства або переписування Конституції під приводом «стабільності» та «захисту суверенітету», щоб зробити зміну влади легальним шляхом практично неможливою.

94

Прикладом такої успішної еволюції від яскравого популізму до м'якого авторитаризму політологи часто називають Угорщину під керівництвом Віктора Орбана, який відкрито проголосив курс на побудову «ілліберальної демократії». Він починав із захисту «угорського народу» від ліберальних цінностей та мігрантів, а закінчив тотальним контролем над медіаринком та судовою системою, перетворивши вибори на формальність.

Популізм не завжди закінчується диктатурою.

Іноді популісти просто провалюють свої економічні обіцянки, втрачають популярність і програють наступні вибори. Але ризик того, що, намагаючись втримати владу, вони демонтують самі механізми демократичного захисту, залишається екстремально високим.

6. Світла тінь популізму

Попри всі загрози, нашою метою не є моралізаторство. Якщо ми просто назвемо популістів маніпуляторами, а їхніх виборців – дурнями, ми нічого не зрозуміємо про сучасний світ.

Як не парадоксально, але в політичній екосистемі популізм виконує функцію пожежної сигналізації. Він має свою «світлу тінь». Його раптова поява й стрімкий ріст популярності – це жорстке, холодне нагадування істеблішменту, традиційним партіям та технократам –

ви відірвалися від реальності.

Коли влада замикається у високих кабінетах, слухає лише економістів, оперує сухими цифрами макростатистики й починає ігнорувати тривоги цілих соціальних верств (фермерів, робітників заводів, що закриваються, малого бізнесу), з'являється вакуум емпатії. І цей вакуум негайно заповнює популіст.

Він змушує еліту схаменутися та звернути увагу на ті проблеми, які роками ховали під килим. Він повертає в політику пристрасть і відчуття того, що голос звичайної людини має значення. Недарма самі популісти часто називають себе найщирішими демократами. Проблема лише в тому, що їхнє розуміння демократії є катастрофічно одновимірним: вони дають людям голос, але забирають у них інституційний захист.

Виборець XXI століття опинився в найскладнішій ситуації за всю історію демократії.

З одного боку, він мусить протистояти емоційному гіпнозу популістів, які пропонують магічні розв'язування складних проблем. З іншого боку, він не повинен дозволяти технократам та традиційним елітам ігнорувати свої законні інтереси.

Знання анатомії популізму – його психологічних коренів, зневаги до процедур та імунітету до класичного фактчекінгу – це єдиний спосіб не стати статистом у цій політичній грі. Ми повинні вимагати від лідерів не лише емпатії (яку геніально імітують популісти) і не лише професіоналізму (яким хизуються технократи). Ми повинні вимагати поваги до складності світу й готовності вести чесну, дорослу розмову зі своїм народом.

7. Додаткові покликання

1. Що таке емоції в популізмі? Матеріал про роль емоцій та інтуїтивних суджень у підтримці популістських політичних сил.
demos-h2020.eu
2. Емпірична оцінка шкоди популізму для демократії: як лідери руйнують інституції (The Populist Harm to Democracy).
institute.global
3. За межами фактчекінгу: медіа, популізм і політика постправди. Матеріал про обмеження суто фактчекінгового підходу та необхідність аналізувати ширші політичні наративи.
opendemocracy.net
4. Популізм як комунікаційна стратегія та перформанс. Матеріал Європейського консорціуму політичних досліджень (ECPR).
theloop.ecpr.eu
5. Дезінформація як авторитарна стратегія: популістський сценарій у Єгипті та Тунісі. Наукова стаття в British Journal of Middle Eastern Studies.
tandfonline.com

тема 6

Покроковий алгоритм фактчекінгу: як препарувати політичну заяву від слів до вердикту

Політики іноді кажуть неправду. Ми всі це знаємо, але в епоху безперервного інформаційного потоку традиційна реакція – просто «загуглити» підозрілу цитату – більше не працює. Справжній політичний фактчекінг перестав бути звичайною журналістикою; він перетворився на сувору ментальну дисципліну, чіткий інженерний алгоритм, який не залишає простору для емоцій чи інтуїції. У цій темі ми покладемо політичну заяву на хірургічний стіл і пройдемо весь шлях її препарування: від визначення того, чи варто взагалі витрачати на неї час, до винесення остаточного вердикту. Ви зрозумієте, чому пошук істини сьогодні – це методичний процес, який кожен свідомий громадянин має інсталювати у власне мислення.

ЗМІСТ

1. Ілюзія
простої перевірки	стор. 98
2. Крок 1.
Фільтр доцільності	стор. 100
3. Крок 2.
Фіксація координат	стор. 102
4. Крок 3.
Ієрархія фактів проти авторитетів	стор. 104
5. Крок 4.
Вердикт	стор. 106
6. Еволюція
ухиляння	стор. 108
7. Пастка вибірковості
та упередженості	стор. 110
8. Додаткові
покликання	стор. 113

1. Ілюзія простої перевірки

Якщо ви уважно послухаєте будь-яку політичну промову чи ток-шоу, у вас майже напевно виникне тихе, інстинктивне відчуття: десь тут щось не так. І найчастіше ваша інтуїція вас не підводить. Проблема сучасного суспільства полягає не в тому, що ми стали занадто довірливи-ми чи дурними. Проблема суто математична.

Людський мозок просто фізично не здатен обробляти таку колосальну кількість інформації, яку сьогодні генерують політики та їхні штаби щодня. Порівняймо епохи. Ще двадцять чи тридцять років тому великий політик виступав по телевізору раз на тиждень, можливо, давав одне велике інтерв'ю недільній газеті. У журналістів і громадян були дні, щоб перевірити його слова: зателефонувати незалежним експертам, підняти архіви, зробити запит до міністерства.

Сьогодні все інакше. Сучасний політик пише десять твітів (або постів у Telegram) на день, записує емоційні сториз в Instagram з місця подій, роздає блицкоментарі в коридорах парламенту й бере участь у двогодинних подкастах. Обсяг потенційної дезінформації масштабувався в тисячі разів. У той самий час процес перевірки цієї інформації для звичайної людини залишився таким самим, як і в минулому столітті – ручним, повільним і виснажливим.

Саме ця асиметрія породжує втому. Згідно з масштабним дослідженням *Digital News Report 2023*, проведеним Reuters Institute for the Study of Journalism, глобальна довіра до новин впала до 40%, а понад третина людей у світі взагалі свідомо уникають новин, відчуваючи виснаження від постійного «інформаційного шуму». Люди здаються, бо розуміють: перевірити все неможливо.

Тут існує відомий у медіаколах «Закон Брандоліні» (або принцип асиметрії нісенітниці), який стверджує:

кількість енергії, необхідної для спростування брехні, на порядок перевищує кількість енергії, необхідної для її створення.

Політику потрібні рівно три секунди, щоб кинути в ефір вигадану цифру. Фактчекеру потрібні три години, щоб довести, що ця цифра вигадана.

Саме тому політичний фактчекінг сьогодні перестав бути просто журналістикою чи мистецтвом ставити правильні запитання. Він став **алгоритмом**.

Коли ми говоримо «алгоритм фактчекінгу», ми маємо на увазі чіткий, безжальний, покроковий механізм мислення, який можна застосувати до будь-якої заяви, щоб математично оцінити її надійність. Це система, яку роками відточували провідні світові організації на кшталт американського PolitiFact (ті самі, що отримали Пулітцерівську премію у 2009 році за свою інноваційну систему рейтингів «Правдомір»).

Розберімо цей ментальний конвеєр покроково – так, як ми збираємо складний механізм, що працює виключно на паливі правди.

2. Крок 1. Фільтр доцільності

Більшість людей думає, що професійні фактчекери сидять у своїх офісах і перевіряють абсолютно все, що кажуть політики. Це не так. Це фізично неможливо, та й не має жодного сенсу. Ключова навичка в сучасному фактчекінгу – це вміння ігнорувати.

Перший крок алгоритму називається визначенням

«доцільності перевірки» (check-worthiness).

Це своєрідний медичний «тріаж» (метод сортування поранених). Уявіть, що ви редактор фактчекінгового ресурсу. За один день політики у вашій країні зробили 500 публічних заяв. Ваша команда фізично здатна якісно перевірити лише п'ять. Як ви обираєте?

Уявіть, що політик виходить на трибуну й каже:

«Я безмежно люблю свою країну, і, до речі, вчора у столиці йшов дощ».

Обидві частини цього речення є заявами. Але чи варто витратити ресурс на їхню перевірку? Очевидно, що ні. Любов до країни – це абсолютно суб'єктивна оцінка (її неможливо виміряти фактами, покласти на ваги чи підтвердити документом). А дощ у столиці – це тривіальний факт, перевірка якого не несе жодної суспільної користі і ніяк не впливає на життя громадян. Ця заява відхиляється фільтром у першу ж секунду.

Але якщо той самий політик на тій самій трибуні каже:

«Минулого року наша економічна програма створила 100 000 нових робочих місць, і це знизило рівень безробіття в країні на 5%», – у нас з'являється ідеальний кандидат для препарування.

Як працює цей фільтр у голові професіонала на практиці? Заява проходить далі лише тоді, коли вона відповідає трьом жорстким критеріям:

Наявність фактологічної основи. Заява має містити цифри, дати, конкретні імена, покликання на закони або твердження про конкретні дії в минулому чи теперішньому часі. Якщо політик каже: «Через десять років ми побудуємо рай на землі» – це не факт, це прогноз і обіцянка. Фактчекінг майбутнього неможливий. Алгоритм працює лише з тим, що вже відбулося або відбувається зараз.

Суспільна вага. Чи впливає це твердження на громадську думку, безпеку, здоров'я чи гарантії платників податків? Заява про те, що «вакцини від нового вірусу не працюють», має колосальний вплив на виживання суспільства. Її доцільність перевірки максимальна.

Вірусність (потенціал поширення). Чи повторюється ця теза? Дезінформація дуже рідко буває одноразовою. Вона обожнює повторення. Якщо політик методично повторює одну й ту саму сумнівну цифру на трьох різних токшоу поспіль, а потім ця цифра розлітається тисячами репостів у Telegram – алгоритм б'є на сполох.

Цей етап критично важливий для виборця. Якщо ви витрачаєте свій час і нерви на те, щоб перевіряти емоційні епітети, абстрактні образи або обіцянки світлого майбутнього, ви займаєтеся самообманом. Ви пропускаєте велику системну брехню в бюджеті, поки намагаєтесь зловити політика на словесному тумані.

3. Крок 2. Фіксація координат

Отже, наш внутрішній фільтр спрацював. Ми почули заяву, яка містить конкретні цифри, впливає на суспільство й точно варта нашої уваги. Що робить звичайна людина далі? Більшість людей одразу кидається в Google, вбиває цифру в пошуковик і починає шукати спростування. І це перша фундаментальна помилка, яка руйнує весь процес.

Професійний алгоритм політичного фактчекінгу вимагає зробити паузу. Перш ніж ви почнете шукати докази, перевіряти статистику чи виносити вердикти, ви повинні жорстко зафіксувати координати. Цей етап у фактчекінгу називається

ідентифікацією та відновленням контексту (Politician Matching).

Цей алгоритм схожий на роботу криміналіста на місці злочину. Не можна просто підняти пістолет і назвати його знаряддям убивства. Потрібно дослідити відбитки, місце виявлення та навіть кут, під яким він лежав.

Улюблена і, треба визнати, найефективніша лінія захисту будь-якого політика, якого ввіймали на відвертій брехні чи маніпуляції, звучить так:

«Ви мене неправильно зрозуміли, мої слова просто вирвали з контексту!».

І парадокс полягає в тому, що часто вони мають рацію. Політична фраза не існує в ідеальному вакуумі. Значення одних і тих самих слів кардинально змінюється залежно від того, хто їх вимовив, кому, за яких обставин і, найголовніше, коли.

Наприклад, абсолютно правдиве й точне твердження, зроблене міністром економіки у 2018 році (в умовах зростання ринків), стає руйнівною маніпуляцією, якщо анонімний Telegram-канал подає його як «термінову заяву уряду» у 2024-му, під час кризи.

Як працювати з контекстом на практиці? Ось базовий чеклист аудитора на цьому етапі:

Знайдіть першоджерело. Ви ніколи не фактчекаєте скриншот у Facebook. Ви ніколи не фактчекаєте переказ слів у дописі модного блогера чи заголовок жовтої преси. Ви маєте знайти оригінальне відео виступу, повний запис прямого ефіру або офіційну стенограму на урядовому сайті. Поки ви не побачили, як губи політика формують ці слова – заяви для вас не існують.

Правило «Хвилина до і хвилина після». Ніколи не аналізуйте лише саму цитату. Послухайте одну хвилину виступу до цієї фрази й одну хвилину після неї. Чи не була ця фраза частиною саркастичного жарту, який ви не зрозуміли? Можливо, політик у цей момент цитував свого політичного опонента саме для того, щоб наступним реченням жорстко його розкритикувати? Якщо вирвати цитату посередині, ви будете фактчекати слова опонента, приписуючи їх спікеру.

Зафіксуйте статус спікера. Вага політичної заяви безпосередньо залежить від посади людини, яка її озвучує. Гучна обіцянка

«Ми підвищимо пенсії на 50% з наступного місяця»

звучить і оцінюється абсолютно по-різному. Якщо це каже чинний міністр фінансів під час презентації бюджету – це конкретна управлінська заява, яку ми будемо

жорстко перевіряти за статтями видатків. Але якщо це кричить у мікрофон депутат-мажоритарник від опозиції, який не має жодного впливу на бюджетний комітет – це не економічний факт, це просто популістське гасло.

Лише тоді, коли ви точно знаєте, що саме було сказано, коли це відбулося й у яких координатах, ваш ментальний алгоритм може переходити до наступного, найважливішого етапу – пошуку реальних доказів.

4. Крок 3.

Ієрархія фактів проти авторитетів

Коли ми відфільтрували заяву й чітко зафіксували її контекст, настає етап, який вимагає найбільше часу і дисципліни. Нам потрібно знайти об'єктивні, незалежні дані, які підтвердять або безжально спростують слова політика. Цей етап називається

верифікація твердження.

Історично склалося так, що журналісти й звичайні громадяни, стикаючись зі складним політичним чи економічним питанням, роблять найпростішу річ: вони йдуть до експерта. Якщо політик каже, що «інфляція впала», журналіст телефонує знайомому економісту й питає: «Це правда?».

У політичному фактчекінгу цей підхід вважається методологічною помилкою. Алгоритм не працює з авторитетами. Він працює виключно з документами та даними. Чому? Тому що в політиці експерти (як ми з'ясували в попередніх темах) часто є заангажованими, фінансуються певними політичними групами або просто можуть

помилятися. Коли один експерт каже «правда», а експерт опонента каже «брехня», виборець залишається ні з чим.

Тому професійний фактчекінг будується на ієрархії доказів. Уявіть собі піраміду, де цінність інформації зростає від основи до вершини:

Дно піраміди (Нульова цінність). Заяви інших політиків, оцінні судження «говорячих голів» на телебаченні, анонімні Telegram-канали та статті-колонки. Ці матеріали не можуть бути доказами. Вони самі є об'єктами для перевірки.

Середина піраміди (Опосередковані докази). Публікації поважних ділових медіа, аналітичні звіти незалежних Think Tanks (якщо в них відкрито вказані джерела фінансування). Їх можна використовувати як орієнтир, але алгоритм вимагає йти глибше.

Вершина піраміди (Абсолютний доказ). Першоджерела та відкриті дані (Open Data). Це офіційна державна статистика (Держстат, Національний банк), ухвалені тексти законів на сайті парламенту, міжнародні реєстри (Світовий банк, Евростат), відкриті дані митниці, тендерна документація (наприклад, система Prozorro в Україні).

Як це працює на практиці?

Припустімо, політик заявляє:

«Наш уряд безпрецедентно підтримує армію! Цього року ми витратили на оборону найбільше грошей за всю історію країни!».

Фактчекер ігнорує емоційне слово «безпрецедентно». Він бере заяву і йде не до військових експертів, а відкриває офіційний документ – Закон про Державний бюджет за цей рік і за попередні п'ять років, аналізуючи

виключно абсолютні цифри. Припустимо, цифра справді стала більшою в гривнях. Але професійний алгоритм на цьому не зупиняється. Фактчекер накладає ці цифри на рівень інфляції (знецінення грошей) або рахує відсоток від ВВП. І раптом виявляється, що в абсолютних цифрах витратили більше, але реальна купівельна спроможність цих грошей стала меншою. Твердження політика розсипається об першоджерело.

5. Крок 4. Вердикт

Ми пройшли три етапи, тобто, відкинули словесний туман, зафіксували контекст заяви й зібрали залізобетонну доказову базу зі статистики. Тепер алгоритм підходить до найскладнішого моменту, який вимагає аналітичної роботи – винесення вердикту.

Ми маємо дати відповідь на просте запитання:

«То це правда чи брехня?».

Проблема в тому, що в політиці правда майже ніколи не буває бінарною (чорною або білою). Досвідчені політики екстремально рідко кажуть те, що можна спростувати на 100%. Пряма, нахабна брехня занадто небезпечна для репутації. Вони використовують набагато тонший інструмент – напівправду, статистичні маніпуляції та змішування причини й наслідку.

Саме тому, коли ресурс PolitiFact створював свій алгоритм, вони запровадили не просто дві кнопки «Правда/Брехня», а знамениту шкалу **«Правдомір» (Truth-O-Meter)**, яка має шість градацій. Подивімось, як алгоритм препарує заяви за цією шкалою:

Абсолютна правда. Заява точна, і немає жодних суттєвих деталей, які б приховували контекст. (У політиці зустрічається рідко, зазвичай у сухих звітах).

Переважно правда. Заява точна, але потребує додаткової інформації або пояснення.

Напівправда. Це найцікавіший і найчастіший вердикт. Заява частково правильна, але політик залишив поза увагою важливі деталі або вирвав речі з контексту.

Приклад: Політик каже:

«Я голосував за підвищення зарплат вчителям!».

Це факт (він натиснув кнопку «За»). Але він не згадує, що цей законопроект передбачав одночасне скасування надбавок за стаж, через що реальна зарплата вчителів впала.

Переважно брехня. Заява містить елемент правди, але повністю ігнорує критичні факти, що створює хибне враження у виборця.

Брехня. Твердження є неточним.

«Штани у вогні» (Pants on Fire! – англ.). Це не просто помилка. Це відверта, нахабна і сміховинна вигадка, зроблена з повним усвідомленням того, що це брехня (наприклад, теорії змови або абсолютно вигадана статистика).

Найскладніше для фактчекера на цьому етапі – виявити

маніпуляцію причинно-наслідковим зв'язком

(так званий принцип *post hoc ergo propter hoc* – «після цього, отже, внаслідок цього»).

Уявіть, мер міста гордо заявляє: »Після того, як я став мером у 2021 році, рівень злочинності в місті впав на 30%!«.

Фактчекер дивиться міську статистику поліції. Цифра правильна! Рівень злочинності справді впав на 30%. Вердикт – правда? Ні. Алгоритм вимагає подивитися на контекст часу. У 2021 році почалася пандемія COVID-19, були введені жорсткі карантинні обмеження й комендантська година. Вулична злочинність впала в усьому світі, бо люди сиділи вдома. Мер не має до цього жодного стосунку. Технічно цифра правильна, але заява – маніпуляція. Вердикт: напівправда.

6. Еволюція ухиляння

Коли цей інженерний алгоритм винесення вердиктів запрацював на повну силу, здавалося б, ми мали перемогти брехню. Ми публікуємо статтю з розвінчанням фейку, політик отримує тавро «Брехун». Робота завершена?

Але тут починається найцікавіше – те, заради чого взагалі існує алгоритм політичного фактчекінгу. Як поводить ся політик, коли його публічно й аргументовано ловлять на брехні? Чи перепрошує він? Чи перестає брехати?

Дослідники в співпраці з провідною італійською фактчекерською організацією *Pagella Politica* провели рандомізований польовий експеримент, який став класикою політології. Вони розділили політиків на дві групи: одних жорстко й публічно фактчекали за нашим алгоритмом (експериментальна група), інших – свідомо ігнорували (контрольна група). Дослідники хотіли подивитися, як зміниться поведінка тих, хто опинився під безжальним інформаційним мікроскопом.

Результати були дивовижні й трохи моторошні.

По-перше, політики, чиї заяви систематично перевірялися й спростовувалися, почали говорити значно менше. Загальна кількість їхніх щотижневих публічних заяв, де згадувалися цифри, стрімко скоротилася. Знаючи, що кожен їхній крок аналізують під лупою, вони вирішили зайвий раз не ризикувати фактами. Здавалося б, це беззаперечна перемога фактчекінгу!

Але був і другий, набагато більш тривожний ефект еволюції. У тих випадках, коли ці «перевірені» політики все ж таки виходили до мікрофона після негативного вердикту, у їхніх промовах спостерігалось

екстремальне зростання двозначності.

Як це виглядає на практиці? Уявіть, що раніше політик казав: «Ми побудуємо 15 нових лікарень до кінця цього року!». Фактчекери розбирали цю заяву (Крок 1, Крок 2, Крок 3), з'ясовували, що в бюджеті немає грошей навіть на фундамент однієї, і ставили оцінку «Брехня».

Отримавши такий удар по репутації, політик не перестає маніпулювати. Він просто змінює тактику. Тепер він виходить і каже:

«Ми докладемо всіх можливих зусиль, щоб значно розширити медичну інфраструктуру в осяжному майбутньому, якщо цьому сприятимуть економічні умови».

Спробуйте застосувати до цієї фрази наш алгоритм! Фільтр доцільності (Крок 1) миттєво її відхилить. У цій фразі немає жодного конкретного факту, жодної цифри, жодного терміну виконання. Її неможливо спростувати, а отже, її

неможливо відфактчекати.

Це блискуча ілюстрація того, як еволюціонує політична комунікація у відповідь на систему контролю. Алгоритм фактчекінгу змушує політиків переходити від твердих (але неправдивих) фактів до туманних і беззмістовних обіцянок. Збільшилася кількість так званих «нефактологічних тверджень». Політики адаптуються до правил гри. Вони розуміють: щоб обійти алгоритм перевірки, треба просто перестати говорити мовою вимірюваних фактів і перейти на мову емоцій та розмитих концепцій.

7. Пастка вибірковості та упередженості

До цього моменту ми говорили про алгоритм перевірки так, ніби це ідеальна, кришталево чиста математична формула. Але будь-який механізм, який обслуговується людьми, має системні баги. Найбільший і найнебезпечніший з них у політичному фактчекінгу – це

упередженість вибірки.

Цей баг ховається ще на самому початку, на Кроці 1 (фільтр доцільності). Ми звикли думати про фактчекерів як про неупереджених арбітрів, які стоять над політичною сутичкою. Але уявіть, що ви редактор. Щодня політики генерують тисячі заяв. Ваша команда фізично може перевірити лише п'ять. Як ви їх обираєте?

Ви, швидше за все, оберете найгучніші, найбільш різючі та абсурдні заяви тих політиків, які вже мають у суспільстві репутацію «генераторів фейків» (найчастіше це стосується радикальних популістів). Це логічно з погляду журналістики – висвітлювати найбільшу пожежу.

Але з погляду статистики це створює диференційовану увагу й викривляє політичну реальність.

Якщо алгоритм відбору заяв систематично фокусується переважно на представниках лише однієї політичної сили (нехай навіть тому, що вони дійсно частіше маніпулюють), електорат бачить викривлену картину:

«Ага, політика партії Х перевірили 50 разів і знайшли 40 брехень, а політика партії Y перевірили лише 5 разів».

Це створює інформаційну нерівність. Політик партії Y отримує менше уваги фактчекерів і, відповідно, менший рівень суспільного контролю. Він може тихенько про-штовхувати шкідливі закони, поки всі зайняті перевіркою абсурдних цитат політика Х.

Такий системний переки – нехай і абсолютно ненавмисний – підриває загальну ефективність методології. Коли аудиторія відчуває, що перевірка фактів здійснюється асиметрично, її довіра до цього інженерного алгоритму падає. Люди починають сприймати фактчекерів не як арбітрів з лінійкою, а як гравців ворожої команди.

Справжня сила політичного фактчекінгу

Справжня сила політичного фактчекінгу полягає не в тому, щоб виправити політика в інтернеті чи повісити на нього червоний штамп «Фейк». Справжня сила в тому, щоб змінити вашу власну оптику сприйняття.

Вам не потрібно ставати професійним розслідувачем і перевіряти кожне слово, яке ви чуєте в новинах – на це не вистачить жодного життя. Але ви можете інтегрувати цей алгоритм у своє мислення як базовий захисний рефлекс. Наступного разу, коли ви побачите гучний заголовок або емоційну цитату політика, натисніть на паузу.

Пропустіть її через фільтри:

Чи є тут конкретика? Який контекст цієї фрази? Чи є покликання на першоджерело, а не на авторитет?

Політики постійно еволюціонують, стаючи більш туманними і хитрими у своїх висловлюваннях, аби обійти наші радары. Наше завдання як виборців – еволюціонувати разом з ними. Навчаючись розбирати політичні заяви на компоненти за цим жорстким алгоритмом, ми перетворюємося з пасивних споживачів інформаційного шуму на усвідомлених аудиторів власної країни. І коли ви дивитесь на політичну риторику через призму цього алгоритму, магія маніпуляцій миттєво зникає. Залишаються лише факти. Або їх показова відсутність.

8. Додаткові покликання

1. Як працює Truth-O-Meter: методологія винесення вердиктів PolitiFact.
politifact.com
2. Експеримент Pagella Politica: Як політики змінюють поведінку після фактчекінгу (Дослідження впливу перевірки фактів на двозначність заяв).
[nature.com](https://www.nature.com) (Примітка: покликання ілюстративне до теми впливу фактчекінгу)
3. Проблема упередженості вибірки у політичному фактчекінгу (Selection Bias in Fact-Checking).
misinforeview.hks.harvard.edu
4. Звіт Reuters Institute (2023): Падіння глобальної довіри до новин та втома від інформаційного шуму.
reutersinstitute.politics.ox.ac.uk

тема 7

Візуальні маніпуляції як інструмент політичної пропаганди

З попередніх тем могло скластися переконання, що політика – це інтелектуальна битва ідей, написаних програм та виголошених промов. Проте найефективніша зброя сучасного політтехнолога цілить не в логіку чи аргументацію – вона безжально б'є по очах. Візуальна маніпуляція здійснює блискавичний обхід нашого критичного мислення, змушуючи нас відчувати довіру, страх або відразу за мілісекунди до того, як ми встигаємо хоча б щось проаналізувати. У цій темі ми розберемо анатомію візуальної пропаганди: від композиційної «ампутації» кадру до ефекту монтажних склеюк. Ми зрозуміємо, чому наш мозок беззахисний перед політичною картинкою і як головною метою цифрових фейків стала не віра в брехню, а тотальна зневіра в існування правди як такої.

The leader's speech
was edited for
maximum impact.

ЗМІСТ

1. Оптичний байпас

стор. 116

2. Від плакатів Другої світової до вірусних мемів

стор. 118

3. Композиційна ампутація реальності

стор. 121

4. Анатомія візуального зіставлення

стор. 123

5. Психологія кольорокорекції

стор. 125

6. «Дивіденд брехуна» або смерть об'єктивної реальності

стор. 126

7. Візуальна криміналістика

стор. 128

8. Додаткові покликання

стор. 131

1. Оптичний байпас

Нам усім дуже подобається ілюзія власного раціонального вибору. Ми любимо уявляти себе в ролі неупереджених суддів у Верховному Суді – ось ми сідаємо за стіл, відкриваємо економічні програми партій, з олівцем вивчаємо обіцянки щодо податків, уважно слухаємо дебати, зважуємо аргументи «за» і «проти», а потім спокійно, керуючись виключно логікою, перетворюємо свій виборчий бюлетень інструментом справедливості.

Але будьмо чесними з самими собою. Це красивий міф, який ми розповідаємо собі, щоб здаватися розумнішими.

Якби політика дійсно працювала виключно на рівні логіки та інтелекту, виборчі кампанії були б найнуднішим видовищем на планеті. Вони складалися б з чорно-білих таблиць Excel, опублікованих у державних газетах, де кандидати просто сухо порівнювали б відсотки прогнозованого ВВП.

Натомість що ми бачимо в реальності? Ми бачимо гігантські, яскраві білборди. Ми бачимо ідеально підібрані відтінки краваток і суконь, які мають викликати довіру. Ми чуємо тривожну, низькочастотну музику у відеороликах про конкурентів і бачимо героїчні ракурси кандидатів на тлі національних прапорів. Ми бачимо фотографії опонентів, які пройшли через десятки непомітних фільтрів, щоб здаватися старими, втомленими та розгубленими. Політики та корпоративні штаби витрачають мільярди доларів на візуальну ідентичність не з естетичних міркувань і не тому, що їм немає на що витрачати гроші. Вони роблять це, бо знають фундаментальну істину, яку ми вперто ігноруємо –

люди голосують очима!

Щоб зрозуміти механіку політичної пропаганди, потрібно спочатку розібратися в нейробіології нашого сприйняття. Чому візуальні образи настільки небезпечні й безвідмовні в умілих руках?

Відповідь криється в явищі, яке можна назвати «**оптичним байпасом**» (від англ. *bypass* – обхідний шлях). Коли ви читаєте заяву політика або статтю аналітика, ваш мозок змушений увімкнути режим складного когнітивного декодування. Читання – це неприродний, набутий процес. Він вимагає концентрації, часу, рівня освіти, знання мови та розуміння контексту. Розшифровуючи літери, складаючи їх у слова, а слова – у сенси, ви стимулюєте префронтальну кору – аналітичну частину мозку. Поки ви читаєте, ваш внутрішній скептик встигає прокинутися. Ви шукаєте підступ, ви ставите запитання: «Чи є в цьому логіка? Звідки візьмуться гроші на цю реформу?».

Але коли ви бачите фотографію чи відео, алгоритм кардинально змінюється. Зображення не потребує декодування. Воно здійснює блискавичний байпас, повністю оминаючи аналітичні центри, і цілить просто в мигдалеподібне тіло – емоційне ядро нашого мозку. Ви не читаете фотографію, ви її миттєво відчуваєте.

У 2014 році нейрофізіологи з Массачусетського технологічного інституту (MIT) опублікували результати експерименту, який змінив наше розуміння візуального сприйняття. Вони довели, що людський мозок здатен ідентифікувати, обробити та зрозуміти сенс зображення всього за **13 мілісекунд** (для порівняння: кліпання оком займає близько 300 мілісекунд).

Ця швидкість є фатальною для нашого критичного мислення в умовах політичної комунікації. Поки ви

витрачаєте дві секунди на те, щоб просто прочитати текстовий заголовок новини, ваше глибоке, фізіологічне емоційне ставлення до цієї новини вже **було жорстко й безповоротно сформоване** фотографією, яка була прикріплена до цього заголовка. За ці 13 мілісекунд візуальна маніпуляція зробила свою роботу: вона викликала у вас гнів, страх, огиду або надію, не зустрівши на своєму шляху жодного логічного бар'єра.

2. Від плакатів Другої світової до вірусних мемів

Сьогодні існує дуже популярна ілюзія, що візуальна маніпуляція – це винятково продукт нашої цифрової епохи, смартфонів та соціальних мереж. Ми дивимось на згенеровані штучним інтелектом фотографії (дипфейки) арештів відомих політиків, або на ідеально відретушовані обличчя диктаторів, і думаємо: «Ось воно, майбутнє брехні, якого ніколи не було раніше».

Насправді ж змінилися лише інструменти доставлення та швидкість генерації. Базовий алгоритм оптичного обману залишається незмінним вже понад століття. Політики та тоталітарні режими блискуче «фотошопили» об'єктивну реальність за десятки років до того, як розробники написали перший рядок коду для програми Adobe Photoshop. Якщо ми подивимось на історію політичної пропаганди, стане очевидним: візуальна культура завжди йшла в авангарді боротьби за абсолютну владу.

Згадаймо період Другої світової війни. Уряди всіх країн-учасниць зіткнулися з безпрецедентним, надлюдським завданням. Як мобілізувати мільйони молодих

хлопців на вірну смерть в окопах? Як змусити населення в тилу пожертвувати своїм комфортом, їжею та заощадженнями на потреби фронту? Раціональними аргументами, лекціями про геополітику чи сухими статистичними звітами про втрати цього ніколи не досягти. Логіка тут не працює. На допомогу прийшла візуальна пропаганда.

Американське Управління військової інформації (O.W.I.) створювало геніальні у своїй простоті постери. Один з найвідоміших плакатів того часу складався з одного речення: «*When You Ride Alone, You Ride with Hitler*» («Коли ти їдеш сам, ти їдеш з Гітлером»). На малюнку був зображений звичайний американець за кермом свого автомобіля, а на сусідньому, порожньому пасажирському сидінні сидів напівпрозорий, примарний Адольф Гітлер.

З погляду раціональної логіки – це абсурд. Але з погляду емоцій – це блискучий візуальний удар під дих. Зображення миттєво робило банальну побутову дію (поїздку на авто наодинці, що витрачало дефіцитний в умовах війни бензин і гуму) актом державної зради та особистої співпраці з ворогом. Плакат працював як візуальний тригер, що миттєво викликав почуття провини.

Тоталітарні системи, такі як Радянський Союз, пішли ще далі. Там пропаганда стала не просто інструментом мобілізації, а способом тотального переписування реальності – створенням «дитячої історії». Це максимально спрощений, чорно-білий візуальний міф. Художники-плакатисти (на кшталт Віктора Корецького) малювали плакати, де радянський солдат завжди, за будь-яких обставин, виглядав ідеальним, досконалим, високоморальним визволителем. Усі складні, брудні, жорстокі чи суперечливі деталі кривавої війни просто стиралися з колективної пам'яті товстим шаром фарби й героїчних образів.

Або візьмемо епоху Холодної війни. Як змусити суспільство жити в постійному, неминучому страху ядерного апокаліпсиса, але при цьому не збожеволіти від жаху й продовжувати працювати на заводах? У США урядові агенції запустили масову кампанію «*Duck and Cover*» («Пригнись і накрийся»). Головним героєм був мультиплікаційний персонаж – життєрадісна черепашка Берт, яка вчила школярів ховатися під дерев'яні парти під час спалаху ядерного вибуху. З погляду законів фізики й радіаційного випромінювання ховатися під шкільною партою від водневої бомби – це безглуздзя. Але з погляду візуальної політичної психології – це шедевр. Веселий, заспокійливий мультфільм маскував екзистенційний, паралізуючий жах. Він давав ілюзію контролю й нормалізував стан постійної готовності до глобальної війни, що було критично важливо для виправдання гігантських військових бюджетів.

Що ж змінилося сьогодні? Змінився лише масштаб поширення й швидкість доставлення.

Якщо у 1940-х роках пропагандистський плакат потрібно було придумати, намалювати олійними фарбами, узгодити в цензурних комітетах, надрукувати багатотисячним тиражем у друкарні, а потім фізично розклеїти по стінах міст (і цей тривалий процес давав суспільству хоч якийсь час на осмислення), то сьогодні «гібридна візуальна війна» розгортається безпосередньо в наших смартфонах. Злісний мем, карикатура чи відредаговане фото політика стає вірусним, перетинає океани і формує політичну реальність цілих країн за кілька годин – набагато швидше, ніж будь-який професійний фактчекер встигне написати перший абзац обґрунтованого спростування.

3. Композиційна ампутація реальності

У четвертій темі нашого посібника ми детально розбирали лінгвістичний **фреймінг**. Ми навчилися бачити, як політики за допомогою хитро підібраних слів (наприклад, називаючи податки «тягарем», а війну – «операцією») заганяють наше мислення у вузькі концептуальні рамки.

Тут, у візуальному світі, відбувається абсолютно те саме, але на фізичному рівні. Найкраща, найефективніша візуальна маніпуляція майже ніколи не базується на відвертому фотомонтажі, де політику домальовують те, чого не було. Це занадто ризиковано й легко викривається. Найвища майстерність візуальної пропаганди – це взяти об'єктивну правду й просто...

фізично відрізати від неї незручні шматки.

У мистецтві фотографії те, що автор залишає *за кадром*, часто є в тисячу разів важливішим за те, що знаходиться *всередині* нього. Цей інструмент називається кадруванням, або, якщо казати мовою політтехнологів, «**композиційною ампутацією**».

Це найпростіший, найдешевший і найдієвіший спосіб повністю змінити реальність, не порушуючи при цьому формальної фактологічної достовірності знімка.

Розгляньмо класичний, хрестоматійний приклад, який використовується на кожних виборах у будь-якій країні світу. Уявіть, що опозиційний кандидат проводить мітинг на головній площі міста. Прийшло дуже мало людей – можливо, чоловік тридцять-сорок найвідданіших фанатів.

Як це подасть лояльний до кандидата фотограф? Він підійде впритул до сцени, опуститься на коліно й зніме кандидата знизу вгору. У кадр потрапить натхненне обличчя політика, а за його спиною буде видно виключно щільний, монолітний натовп з прапорами (ті самі сорок людей, які стоять впритул одне до одного). На фінальному фото, яке піде в соціальні мережі, це виглядатиме як історичний, могутній, тріумфальний виступ перед багатотисячним морем прихильників.

А як ту саму подію, у ту саму секунду зніме оператор від політичних конкурентів? Він підніме дрон на п'ятдесят метрів у небо і зробить загальний, широкий план. І ми побачимо абсолютно іншу картину: велетенська, порожня, сумна площа, посеред якої стоїть самотня, жалюгідна купка людей, що загубилася в просторі.

Хто з цих двох фотографів збрехав? З погляду фактчекінгу – ніхто. Обидві матриці фотоапаратів зафіксували реальне відбиття світла від реальних фізичних об'єктів. Жодного фотошопу не застосовувалося. Але обидві фотографії є абсолютною маніпуляцією, тому що вони збрехали композиційно. Вони *ампутували* ту частину контексту, яка була їм незручна. Цей прийом безперервно використовується для створення штучної ілюзії масової загальнонаціональної підтримки певного лідера, або, навпаки, для маргіналізації та приниження протестів політичних опонентів. Ви дивитесь на фото й вірите йому, забуваючи поставити собі найважливіше запитання: «Що залишилося за міліметр від краю цього кадру?».

4. Анатомія візуального зіставлення

Якщо кадрування відсікає реальність, то є ще один інструмент, який створює нову, часто токсичну реальність з абсолютно нейтральних елементів. Цей інструмент базується на фундаментальній властивості нашого мозку: ми біологічно не здатні бачити два об'єкти поруч і не спробувати знайти між ними логічний або емоційний зв'язок.

У психології та медіатеорії це називається **ефектом зіставлення (juxtaposition)**. Легендарний майстер саспенсу Альфред Хічкок геніально пояснював цей феномен на прикладі кіномонтажу.

Хічкок пропонував уявити три короткі кадри. Кадр перший: сам Хічкок примружується й дивиться кудись уперед. Кадр другий: жінка грається з маленьким немовлям. Кадр третій: Хічкок тепло посміхається. Глядач, який бачить цю склейку, автоматично доходить висновку: «Який добрий, милий дідусь!».

Але потім Хічкок пропонував змінити лише один, середній елемент. Кадр перший: Хічкок примружується. Кадр другий: молода дівчина в бікіні йде пляжем. Кадр третій: Хічкок тепло посміхається. Висновок глядача змінюється кардинально й миттєво: «Який старий збоченець!».

Обличчя Хічкока, його примружений погляд і посмішка були абсолютно однаковими в обох випадках. Емоція й політичний вирок народилися виключно з сусідства кадрів. Наш мозок сам добудував історію.

Сучасні політичні редактори та технологи використовують цю «ілюзію Хічкока» щодня, створюючи найнебезпечніші інформаційні конструкції у ваших стрічках новин.

Уявіть, що ви відкриваєте новинний сайт або Telegram-канал. Ви бачите фотографію групи втомлених людей близькосхідної зовнішності (мігрантів), які просто йдуть вулицею вашого міста. Саме по собі це фото – фактологічно нейтральне. Це просто люди. Але редактор свідомо розміщує цю фотографію безпосередньо під агресивним заголовком:

«Рівень вуличної злочинності та пограбувань у столиці б'є історичні рекорди!».

Щойно на ваших очах відбулася ідеальна політична маніпуляція. Фотографія мігрантів – справжня, не підроблена. Статистика зростання злочинності (можливо) також підтверджується звітами поліції. Тобто жоден з двох елементів окремо не є фейком. Але

їхнє просторове зіставлення створює у вашій голові абсолютну брехню.

Видання не написало прямим текстом: «Ці мігранти – злочинці». Якби воно це зробило, воно б отримало судовий позов за розпалювання ворожнечі або наклеп. Натомість воно використало ефект візуального сусідства, змусивши ваш мозок провести причинно-наслідковий зв'язок.

І це найпотужніша форма пропаганди. Коли людина сама, за допомогою власної логіки конструює зв'язок (навіть якщо він штучно зрежисований технологіями), вона віритиме в нього й захищатиме його вдесятеро сильніше, ніж якби їй просто прочитали лекцію.

5. Психологія кольорокорекції

Крім композиції та сусідства, у візуального пропагандиста є зброя прямого фізіологічного впливу – колір. Різні кольори та відтінки світла несуть жорстко закодовані культурні та емоційні конотації, які ми зчитуємо автоматично, без жодної участі свідомості.

У комерційній політичній рекламі кольори використовують для мобілізації. Червоний сигналізує мозку про тривогу, кров, небезпеку або екстремальну терміновість дій (саме тому заклики до пожертв чи радикальних рішень часто оформлюють у червоному спектрі). Синій колір, навпаки, викликає стійке відчуття стабільності, консерватизму, державної солідності та довіри. (Згадайте трибуни міжнародних самітів – вони майже завжди сині).

Але колір використовують і як тиху, наступальну зброю проти опонентів. Уявіть, що ви політтехнолог і ваше завдання – дискредитувати лідера опозиції, показати його слабким і нездатним керувати країною. Вам не потрібно малювати йому клоунський ніс чи монтувати його обличчя на тіло злочинця. Це смішно і швидко викривається фактчекерами.

Ви дієте набагато тонше. Ви берете свіжу, абсолютно реальну фотографію опонента з його пресконференції. Потім ви відкриваєте графічний редактор і просто зсуваєте баланс білого та криві контрастності. Ви робите тон його шкіри трохи зеленуватим або хворобливо-сірим. Ви поглиблюєте тіні під очима, роблячи їх різкішими. Ви приглушуєте теплі (жовті та червоні) відтінки в кадрі, роблячи все фото «холодним» і непривітним.

Потім ця фотографія публікується на лояльному до вас сайті з якоюсь нейтральною новиною. Глядач, який скролить стрічку, ніколи в житті не помітить накладеного фільтра. Але його мозок за долі секунди обробить візуальний сигнал:

«Ця людина виглядає виснаженою. Вона хвора. Вона не випромінює енергію. З нею щось не так».

Це викликає стійку підсвідому відразу. І навіть якщо цей кандидат потім виголосить геніальну економічну промову, виборець йому не повірить, бо його очі вже винесли вердикт.

6. «Дивіденд Брехуна» або смерть об'єктивної реальності

Тепер ми підходимо до найголовнішого й найнебезпечнішого концепту нашої теми. З розвитком технологій (Photoshop, неймережі, генерація відео або Deepfakes) суспільство почало боятися, що політтехнологи створять ідеальний фейк, у який повірять усі. Ми боїмося, що штучний інтелект згенерує відео, де відомий політик робить скандальну заяву або бере хабар, і це знищить його кар'єру до того, як розслідувачі доведуть, що це була підробка.

Але реальна небезпека, яку нещодавно концептуалізували дослідники цифрового права Роберт Чесні та Даніель Сітрон, полягає в кардинально іншому векторі. Найстрашніше в сучасній гібридній пропаганді – це не те що вона змушує нас вірити у фейки. Найстрашніше те, що вона змушує нас

сумніватися в об'єктивній правді.

Цей феномен отримав назву «Дивіденд брехуна».

Як це працює на практиці? Сьогодні абсолютно кожен користувач інтернету краєм вуха чув, що фото чи відео можна легко підробити. Ми всі знаємо, що існують дипфейки. Ця загальна параноя створює ідеальне середовище для справжніх злочинців.

Уявіть ситуацію, що незалежні журналісти-розслідувачі публікують абсолютно справжнє, незмонтоване відео, на якому високопосадовець бере валізу з хабарем або веде таємні переговори з ворогом. Ще п'ятнадцять років тому це був би залізобетонний доказ, кінець кар'єри, наручники й суд.

Але що робить корумпований політик сьогодні? Йому більше не потрібно шукати складні юридичні алібі чи вигадувати, чому він узяв ці гроші. Він просто виходить на пресконференцію, дивиться в камери й спокійно заявляє:

«Цього ніколи не було. Це відео повністю згенероване штучним інтелектом. Це брудний політичний дипфейк, замовлений моїми опонентами, щоб мене дискредитувати».

І найстрашніше відбувається далі. Велика частина суспільства (його ядерний електорат) з полегшенням зачепиться за це виправдання й повірить йому. А інша частина – так звана нейтральна більшість – просто знижує плечима й скаже:

«Ну, зараз такі технології... Все можна підробити. Ми вже не знаємо, де правда. Може, він і справді цього не робив».

У цьому й полягає суть «дивіденду брехуна». У світі, де всі знають, що масова візуальна підробка існує і є дешевою,

ті, хто чинить реальні злочини, отримують ідеальне, непробивне інформаційне алібі.

Межа між об'єктивною реальністю та репрезентацією повністю стирається. Головна мета сучасної маніпуляції – не змусити вас повірити в конкретну брехню. Її мета – посіяти тотальну епістемічну апатію. Створити стан, за якого виборець просто відмовляється вірити будь-яким доказам (навіть власним очам) і капітулює, залишаючи владу в руках циніків.

7. Візуальна криміналістика

Ми не можемо генетично відключити нашу біологічну реакцію на візуальні стимули. Наші очі завжди будуть працювати швидше за наш неокортекс. Але ми зобов'язані вибудувати свій свідомий візуальний фаєрвол – систему аналітичних фільтрів, яка не дозволить першій мілісекундній емоції перетворитися на остаточний політичний висновок.

Ось три інженерні кроки, які перетворюють вас з пасивного споживача контенту на візуального криміналіста:

Крок 1.

Ізоляція (Руйнування ефекту Хічкока)

Коли ви бачите емоційну політичну фотографію, що супроводжується кричущим заголовком, фізично закрийте текст рукою (або просто проігноруйте його).

Подивіться на фотографію в повному вакуумі. Запитайте себе: «Що об'єктивно відбувається в цьому кадрі?». Чи є на самому фото те, про що кричить заголовок? Потім зробіть навпаки: прочитайте заголовок, уявивши, що під ним немає жодної ілюстрації. Ця проста вправа на ізоляцію миттєво руйнує магію візуального сусідства. Ви одразу побачите, чи ці два елементи доводять один одного фактично, чи ваш мозок просто намагалися використати як клей для двох непов'язаних речей.

Крок 2.

Зворотний аудит походження

Емоції брешуть, а метадані – ні. Якщо зображення здається вам занадто ідеальним, занадто разючим або занадто точно ілюструє якусь зручну політичну тезу, перевірте його походження.

131

Завантажте картинку в інструменти зворотного пошуку зображень (наприклад, Google Images або TinEye). У половині випадків виявиться, що фотографія «вчорашнього жорстокого розгону протесту у столиці», яка змусила вашу кров закипіти, насправді була зроблена шість років тому в абсолютно іншій країні й зараз просто реконтекстуалізовано для розхитування емоцій.

Крок 3.

Пошук режисури та «Ампутованих країв»

Коли ви дивитесь на фото політика, ніколи не вірте йому як документалістиці. Завжди запитуйте себе: «Де фізично стояв фотограф, коли натискав на спуск?». Якщо ви бачите політика, який ідеально стоїть у контрольному світлі на тлі державної символіки, а навколо нього

«випадково» сміються щасливі люди з різних соціальних груп – усвідомте, що ви дивитесь на пластиковий продукт, постановка якого коштувала десятки тисяч доларів. Аналізуйте композицію: подумайте, що могло бути навмисне обрізано (кадровано) по краях цієї фотографії, щоб ви не побачили загальної картини.

Висновки

Політика – це нещадна, багатомільярдна індустрія боротьби за вашу увагу й ваші найпримітивніші емоції. Візуальна маніпуляція працює так безвідмовно саме тому, що вона роками не зустрічала жодного опору з боку аудиторії. Ми звикли сприймати фотографію як доказ реальності, забуваючи, що фотографія – це такий самий текст, просто написаний мовою пікселів та світла.

Але щойно починаєш сприймати кожне політичне зображення, як сконструйований меседж, який потрібно свіdomo розшифровувати, ілюзія розсіюється. Тренуючи свою візуальну грамотність, повертаєш владу над власним сприйняттям від мигдалеподібного тіла, що панікує, назад до логічного неокортексу. Це перекриває кисень пропагандистам і не дозволяє їм забирати ваші дивіденди правди.

8. Додаткові покликання

1. Дослідження Массачусетського технологічного інституту (MIT): Мозок здатний обробляти зображення за 13 мілісекунд (In the blink of an eye).
news.mit.edu
2. «Дивіденд брехуна» (The Liar's Dividend): як дипфейки та можливість цифрових маніпуляцій підривають довіру до правдивих доказів. Оригінальна стаття Роберта Чесні та Даніель Сітрон у California Law Review).
californialawreview.org
3. Докази візуального фреймування: Вплив зображень у новинах на політичне ставлення суспільства (дослідження на базі PubMed Central).
www.ncbi.nlm.nih.gov
4. Інструкція GIJN: як використовувати зворотний пошук зображень для перевірки фотографій і виявлення маніпуляцій.
gijn.org

тема 8

Соціальні мережі, боти та блогери – як нові лідери думок

Уявіть собі звичайний ранок. Будильник ще не продзвенів, а рука вже тягнеться до смартфона. Відкриваєте стрічку новин – і за тридцять секунд світ змінюється. Гортаєте до короткого відео блогера, який прямо з кухні «на пальцях» пояснює, чому падає економіка. Погляд чіпляється за допис анонімного каналу, що підіймає настрій дошкульним жартом про владу. Сотні коментарів під ним створюють абсолютну впевненість, що так думає вся країна. Ще не вставши з ліжка, без ковтка кави та жодної розмови з живою людиною, маєте готову, залізобетонну політичну позицію. У цій темі розберемо архітектуру сучасного впливу. Ми відкладемо вбік розмови про психологію та емоції та подивимося на сувору механіку – як алгоритми вбили класичну журналістику, як боти генерують штучну реальність і чому звичайний блогер став наймогутнішим політичним інструментом XXI століття.

MAKING
NEWS

ALGORITHM

COLLECT
YOUR DATA

ANALYZE
YOUR BEHAVIOR

PREDICT
YOUR INTERESTS

ЗМІСТ

1. Від класичної редакції до диктатури алгоритмів

стор. 134

2. Як боти вирощують траву

стор. 136

3. Коли «розмова на кухні» перемагає факти

стор. 138

4. Вентиль громадської самоорганізації чи токсичні відходи дезінформації

стор. 140

5. Чому фактчекінг не встигає за стрічкою

стор. 142

6. Аудит соціального контенту

стор. 144

7. Додаткові покликання

стор. 147

1. Від класичної редакції до диктатури алгоритмів

Щоб зрозуміти, хто і як сьогодні формує вашу політичну картину світу, нам потрібно повернутися до класичної теорії комунікацій. Ще у 1940-х роках соціолог Пол Лазарсфельд сформулював так звану «двоступеневу модель комунікації». Її суть була дуже простою – інформація ніколи не йде від медіа безпосередньо до натовпу. Спочатку вона потрапляє до вузького кола «лідерів думок» (політиків, професорів, місцевих авторитетів), а вже вони, перетравивши її, спускають свої інтерпретації звичайним громадянам.

У цій старій системі існувала фундаментальна професія – **гейткіпер (gatekeeper)**, або «воротар». Це були головні редактори великих газет, продюсери вечірніх новин та видавці. Вони стояли на воротах інформаційного потоку й вирішували, що є суспільно важливим, а що – нісенітницею, яка ніколи не потрапить на першу шпальту. Ця система мала низку недоліків, вона була елітарною, але вона мала один гігантський плюс: гейткіпери несли репутаційну відповідальність за те, що пропускали в ефір. Фільтрація інформації була базовим налаштуванням суспільства.

А потім стався інтернет.

Соціальні мережі (Facebook, Twitter, а згодом Instagram, Telegram та TikTok) вийшли на ринок з прекрасною, демократичною обіцянкою: ми дамо голос кожному. Вони публічно «вбили» гейткіпера. Більше ніяких пихатих редакторів у костюмах – тепер інформація тече вільно.

Але проблема полягає в тому, що неструктурований потік інформації миттєво перетворюється на хаос. І щоб упорядкувати цей хаос, платформи створили нового, невидимого й абсолютно безжального гейткіпера – **алгоритм залученості**.

На відміну від живого редактора, алгоритм не має моралі, політичних уподобань і не розуміє концепції «правди» чи «брехні». У нього є лише одна метрика успіху – час, який ви проводите перед екраном. Чим довше ви скролите, тим більше реклами вам можна показати, і тим дорожче коштують акції компанії на біржі.

Як зазначається в дослідженні, опублікованому в *Journal of Computer-Mediated Communication*, архітектура соціальних мереж оптимізована виключно під максимізацію взаємодії (лайки, репости, коментарі). Інтерфейс платформ розроблений таким чином, що дописи з високими метриками залученості автоматично маркуються нашим мозком як «надійні».

Ця диктатура алгоритмів призвела до тектонічного зсуву в політиці. Якщо традиційні медіа намагалися збалансувати швидкість подачі новин з перевіркою фактів, то алгоритми соцмереж винагороджують виключно швидкість та радикальність. Новина про те, що «політик N вкрав мільярд», збере тисячі лайків за годину й буде піднята алгоритмом на самий верх вашої стрічки, незалежно від того, чи це правда. Алгоритм просто бачить, що люди клікають, обурюються й коментують. Інституційна журналістика зі своїми нудними розслідуваннями просто не виживає в цьому середовищі, поступаючись місцем тим, хто навчився хакати метрики залученості.

2. Як боти вирощують траву

Якщо головна валюта сучасного інформаційного світу – це метрики залученості (лайки та масовість), то найпростіший спосіб захопити політичну владу в мережі – це підробити цю валюту. Тут на сцену виходять боти.

Ми часто уявляємо ботів як примітивні програми, які залишають безглузді коментарі під постами. Це застарілий погляд. Сучасна ботоферма – це високотехнологічна зброя масового ураження, метою якої є створення ілюзії консенсусу.

У політичній соціології цей механізм отримав геніальну назву – **астротурфінг (Astroturfing)**.

AstroTurf – це відомий американський бренд штучного газону, який використовують на стадіонах і який здалеку виглядає як ідеальна, жива трава. У політиці «астротурфінг» означає штучне створення видимості масової громадської підтримки там, де її насправді немає.

Як це працює на практиці? Уявіть, що уряд збирається ухвалити дуже непопулярний закон. Якби люди просто обговорювали його в мережі, було б видно, що 90% громадян проти. Але в гру вступають скоординовані мережі автоматизованих акаунтів. Тисячі ботів одночасно, 24 години на добу, починають писати коментарі, ставити лайки під потрібними постами та робити репости.

Звичайна людина, яка заходить у коментарі, бачить сотні повідомлень на кшталт: «Нарешті правильне рішення!», «Давно пора було це зробити», «Тільки так ми врятуємо економіку». Наш мозок (як ми з'ясували, глибоко соціальний і схильний до конформізму) доходить висновку:

«Ого, здається, більшість підтримує цей закон. Можливо, я чогось не розумію?».

Штучна трава починає здаватися справжньою громадською думкою.

Дослідження, опубліковані Національними інститутами здоров'я США (PMC-NIH) щодо поширення дезінформації, наводять приголомшливу статистику:

приблизно 33% найактивніших акаунтів, що розповсюджують контент з ненадійних джерел у соціальних мережах, є ботами.

Тобто третина всього інформаційного сміття, яке формує політичні кризи, розганяється не реальними людьми, а машинними алгоритмами. Вони використовують тактику «викрадення хештегів», коли боти масово використовують популярний органічний хештег, щоб залити його фейковими новинами та втопити голоси реальних людей у спамі.

Подивімося на свіжий і болючий український кейс, який ілюструє масштаби цієї інженерії. У період з січня 2024 по квітень 2024 року дослідники кібербезпеки виявили скоординовану мережу з 3634 автоматизованих акаунтів, які працювали в інформаційному полі окупованих територій України. Ця армія діяла точно. Кожен бот писав у середньому по 84 коментарі на день у місцевих Telegram-каналах та публіках. Вони хвалили «відновлення інфраструктури» окупантами, жорстко критикували українську владу й закликали до «миру» на капітуляційних умовах. Завдяки використанню великих мовних моделей (ШІ), кожен коментар генерувався по-новому, з різними синтаксичними помилками та сленгом, щоб алгоритми безпеки платформ не могли розпізнати.

Результат роботи цієї мережі – абсолютно реалістична, щільна штучна картина, яка переконувала тих небагатьох реальних місцевих жителів, що залишилися, нібито всі навколо вже змирилися з ситуацією і підтримують нову реальність. Астротурфінг ламає волю до опору набагато ефективніше, ніж відкрита цензура.

3. Коли «розмова на кухні» перемагає факти

Боти чудово справляються зі створенням ілюзії масовості. Але для того, щоб людина змінила свої політичні переконання або вийшла на протест, самої лише кількості недостатньо. Людині потрібне обличчя. Людині потрібна довіра. І тут у гру вступає найвпливовіший актор сучасного політичного театру – блогер.

Щоб зрозуміти, чому звичайний хлопець або дівчина з камерою на телефоні має більший політичний вплив, ніж міністерство з усіма його департаментами, нам потрібно звернутися до концепції «**парасоціальних відносин**».

Коли ви дивитесь класичні телевізійні новини, ви бачите ведучого в дорогому костюмі. Він сидить у блискучій, стерильній студії, дивиться в об'єктив камери й читає ідеально вивірений текст з суфлера. Ви розумієте, що це офіційна, дистантна передача інформації. Між вами є невидима, але дуже товста скляна стіна.

Коли ви дивитесь улюбленого блогера на YouTube чи в TikTok, архітектура комунікації кардинально інша. Він сидить на своїй кухні, у розтягнутій футболці, п'є каву з чашки й дивиться прямо у фронтальну камеру смартфона.

Він не читає текст – він ніби радиться з вами. Він жартує, злиться, ділиться «особистими історіями» й каже:

«Слухайте, я такий самий, як ви. Я не політик. Я просто бачу, що відбувається якийсь абсурд, і кажу те, що думаю».

У цей момент ваш мозок фізіологічно реагує на цю людину не як на журналіста чи політика, а як на **свого друга**. Виникає глибокий парасоціальний зв'язок – одностороння ілюзія близьких, довірливих стосунків.

І тут криється головна пастка політичного фактчекінгу. Як зазначається в дослідницьких матеріалах Стенфордського університету щодо медіаграмотності, коли довіра до онлайн-персоналії міцно встановлена, **аудиторія добровільно відмовляється від критичної оцінки контенту**.

Коли ваш друг на кухні розповідає вам новину, ви ж не вимагаєте в нього покликання на офіційні урядові реєстри, щоб перевірити його слова? Ви вірите йому на слово, покладаючись на його «сприйняту доброчесність». Блогери бездоганно капіталізують цей механізм.

Блогери знаходяться в унікальній позиції в медіаекосистемі:

- Вони працюють поза межами традиційних журналістських стандартів. Їм не потрібно брати коментар у другої сторони конфлікту.
- Їм не загрожує втрата ліцензії на мовлення за публікацію неперевічених чуток.
- Вони можуть артикулювати відверто популістські ідеї, використовуючи сленг, емоції та сарказм, оминаючи всі інституційні бар'єри.

Популярні новинні агрегатори в Telegram з мільйонами підписників працюють за тією ж логікою. Позиціюючи себе як «народні канали», які дають інформацію блискучо, без цензури й прикрас, через цю швидкість і гонитву за кліками ці ресурси стають ідеальними майданчиками для відмивання політичної брехні (про що ми говорили в Темі 3). Автори свідомо пропускають етап перевірки фактів, репостять анонімні «інсайди» і регулярно продають свою довіру під виглядом прихованої політичної реклами.

Коли мільйонна аудиторія отримує емоційно заряджений політичний фейк не від офіційного рупора ворога, а від «свого» улюбленого блогера чи «народного» каналу, вона не просто споживає цю брехню – вона починає агресивно її захищати, перетворюючись на замкнену ехокамеру.

4. Вентиль громадської самоорганізації чи токсичні відходи дезінформації

Описуючи механіку алгоритмів та ботоферм, дуже легко впасти в технологічний песимізм і зробити висновок, що соціальні мережі – це абсолютне зло, яке руйнує демократію. Але такий погляд був би несправедливим і історично неправильним. Соціальні платформи – це лише архітектура, порожні труби. І те, що по них потече – чиста вода громадської самоорганізації чи токсичні відходи дезінформації – залежить від того, хто стоїть біля вентиля.

Було б лицемірством не визнати, що соціальні мережі подарували людству потужний позитивний інструмент, який буквально змінив баланс сил між владою і суспільством.

Згадайте початок 2010-х років. Під час Арабської весни (2011 рік) у Тунісі, Єгипті та інших країнах саме Facebook, Twitter і YouTube стали головною зброєю проти зашкарбух, десятиліттями незмінних диктатур. Традиційні медіа в цих країнах були повністю підконтрольні урядам. Але соціальні мережі дозволили звичайним людям координувати масові протести в режимі реального часу, поширювати відео розгонів з площ і привертати увагу всього світу. З'явився феномен «**громадянської журналістики**», коли кожен свідок з камерою на телефоні міг зруйнувати урядову монополію на правду.

В Україні цей процес набув ще більшого, життєво важливого драматизму. Під час Революції Гідності (2013–2014 роки) саме соцмережі стали головним координаційним штабом, який допомагав рятувати поранених і протистояти державній машині. А з початком повномасштабного вторгнення у 2022 році соцмережі перетворилися на найпотужніший у світі краудфандинговий та логістичний хаб. Вони стали рятівним колом, яке дозволило волонтерським організаціям за лічені години збирати мільйони на дрони для військових та координувати евакуацію цивільних з-під обстрілів.

143

Але ця ж сама архітектура має й темну, криваву сторону.

Той самий інструмент, який об'єднував людей заради порятунку життів в одній частині світу, був використаний як зброя геноциду в іншій.

Класичний, жахливий приклад цього – події в М'янмі. Військова хунта країни усвідомила, що Facebook став головним джерелом новин для населення. Замість того щоб просто заблокувати платформу (що викликало б

міжнародний скандал), військові створили цілу фабрику тролів. Вони роками, систематично, через тисячі фейкових акаунтів та псевдоблогерів розганяли мову ворожнечі й дезінформацію проти етнічної меншини рохінджа. Публікували змонтовані фото і фейкові історії про «звірства» меншини. Цей цілеспрямований алгоритмічний розпал ненависті в соціальній мережі призвів до реальних масових убивств і етнічних чисток у фізичному світі.

Фактично, ми бачимо дві сторони однієї технологічної медалі. Соціальні мережі – це найзручніший ресурс для горизонтальної комунікації та самоорганізації, і водночас – це найефективніший плацдарм для безперешкодного розгортання інформаційно-психологічних спеціальних операцій (ІПСО), де держави-агресори використовують наші власні алгоритми проти нас.

5. Чому фактчекінг не встигає за стрічкою

В умовах, коли кожен блогер має аудиторію, порівнянну з аудиторією національного телеканалу, а ботоферми генерують терабайти фейків щодоби, класичний інститут фактчекінгу зіткнувся з екзистенційною кризою.

У Темі 6 ми розбирали покроковий алгоритм професійного фактчекера. Він надійний, об'єктивний, але він має одну фатальну ваду для цифрової епохи – він працює занадто повільно. Поки команда з трьох аналітиків витрачає п'ять годин на те, щоб знайти першоджерело, перевірити тендерну документацію і написати розгорнуту статтю-спростування, фейковий емоційний допис у Telegram вже переглянули два мільйони людей. Ба

більше, ті люди, які прочитали фейк, з імовірністю 99% ніколи не зайдуть на сайт фактчекінгової організації, щоб прочитати спростування. Вони вже пішли далі.

Цей дисбаланс змушує технологічних гігантів та дослідницькі центри шукати системні, архітектурні рішення для боротьби з дезінформацією всередині платформ.

Одним з таких глобальних проєктів є інтеграція технології **ClaimReview** (розробленої Reporters' Lab у партнерстві з Google). Це спеціальна система тегування, яка дозволяє незалежним фактчекерам маркувати певну заяву як «фейк» прямо в коді сторінки. Коли алгоритм пошуковику або соціальної мережі бачить, що стаття містить цей фейк, він автоматично знижує її у видачі або прикріплює до неї видиму для користувача плашку «Перевірено незалежними фактчекерами: Неправда».

Проте навіть ці технологічні надбудови стикаються з серйозними перешкодами:

145

Закритість екосистем.

Деякі платформи (наприклад, Telegram) є абсолютно закритими для зовнішнього алгоритмічного аудиту. Вони не маркують фейки й не блокують ботоферми, прикриваючись концепцією абсолютної свободи слова, що робить їх ідеальним офшором для інформаційного бруду.

Генеративний штучний інтелект.

Якщо раніше ботам доводилося просто копіювати один і той самий текст, то сьогодні мовні моделі (LLM) дозволяють автоматично генерувати сотні тисяч унікальних, персоналізованих статей і коментарів. Вони здатні створювати «новинні сайти» за 10 хвилин. Автоматизована дезінформація вийшла на рівень промислового виробництва, з яким людські фактчекери фізично не здатні конкурувати.

6. Аудит соціального контенту

Оскільки глобальні технологічні рішення ще не здатні повністю захистити нас, єдиним ефективним бар'єром залишається наш власний інтелект.

Усвідомивши, що блогери можуть бути маніпуляторами, а коментарі – продуктом астротурфінгу, ми повинні змінити свій підхід до споживання контенту в соцмережах. Якщо в попередніх темах ми вчилися перевіряти політичні заяви та фотографії, то тут нам потрібно навчитися **проводити аудит самого джерела**.

Ось ваш базовий протокол цифрової гігієни, який допоможе не стати безкоштовним інструментом у чужій ботофермі:

Крок 1. Ізоляція від «Інсайду» (Пошук першоджерела)

У соціальних мережах, особливо в месенджерах, найпопулярнішим форматом є допис без посилань. Канал пише:

*«Наші джерела в уряді повідомляють...»
або «Секретна інформація з фронту...».*

Правило: якщо допис (яким би емоційним він не був) посилається на анонімний «інсайд» і не містить жодного гіперпосилання на офіційний документ чи публічну заяву реальної людини – ви ставите його на паузу. У 90% випадків це зондування громадської думки (ІПСО) або інструмент тиску на владу/конкурентів, де ви виступаєте в ролі безкоштовного ретранслятора. Немає покликання – немає факту.

Крок 2. Аудит акаунта (Діагностика бота)

Якщо якийсь користувач у коментарях (або автор допису) викликає у вас сильне роздратування своєю радикальністю, витратьте 30 секунд на його аудит, перш ніж вступати в суперечку.

- Зверніть увагу на дату створення профілю. Якщо акаунт створений три місяці тому, але вже має тисячі агресивних політичних коментарів, – це бот.
- Перевірте фотографію профілю через зворотний пошук (Google Images). Боти часто крадуть фотографії реальних людей з інших країн.
- Подивіться на стрічку коментарів загалом. Якщо ви бачите десятки коментарів з однаковою структурою (наприклад:

«Я, звичайно, не підтримую Х, але в цій ситуації він має рацію, бо...»),

які з'явилися протягом 10 хвилин – ви дивитесь на штучну траву (астротурфінг). Не сперечайтесь з кодом. Просто закрийте сторінку.

Крок 3. Ревізія парасоціальних зв'язків (Аудит блогера)

Ми любимо своїх блогерів, бо вони здаються нам щирими. Але довіра до людини не повинна автоматично означати довіру до її експертизи.

- Запитайте себе:

Яка реальна кваліфікація цієї людини в темі, про яку вона говорить?

Те, що блогер чудово знімає відео про подорожі чи гумор, не робить його експертом з міжнародних відносин чи макроекономіки.

- Якщо блогер різко змінює риторику й починає агресивно просувати один і той самий політичний наратив – це тривожний сигнал. Пам'ятайте: політична реклама в соцмережах (так звана «джинса») часто приховується під виглядом «щирої особистої думки».

Висновки

Соціальні мережі не є ані абсолютним злом, ані ідеальною демократією. Такі ресурси – найточніший індикатор проблем нашого суспільства. Коли громадяни перестають довіряти традиційним державним інститутам та інституційній журналістиці, то неминуче мігрують туди, де інформацію подають просто, швидко й з емоційною емпатією – до блогерів та анонімних каналів.

Наше завдання в цій цифровій реальності – не намагатися закритися від інформації. Наше завдання – навчитися плавати в цьому океані, чітко розрізняючи, де перед нами реальна людина, а де – машинний алгоритм, який просто намагається капіталізувати наш страх і нашу довіру.

7. Додаткові покликання

1. Вплив соцмереж на демократію: Як боти та маніпуляції викрадають громадянський діалог (Social Media Effects: Hijacking Democracy).
pmc.ncbi.nlm.nih.gov
2. Поширення дезінформації ботами у соціальних мережах (Дослідження на базі PubMed Central).
pmc.ncbi.nlm.nih.gov
3. Оцінка інформації: основа громадянського міркування в Інтернеті
purl.stanford.edu
4. Як фактчекінг змінився з появою соціальних медіа: Від газет до алгоритмів.
reutersinstitute.politics.ox.ac.uk
5. Ефективна протидія дезінформації: Політика на основі доказів (Доповідь Carnegie Endowment).
carnegieendowment.org
6. Армія коментаторів. Як ШІ перетворив російські ботоферми на зброю впливу.
pravda.com.ua

тема 9

Синтетична реальність: як розпізнати дипфейки та вижити в епоху ШІ

Тисячоліттями людська цивілізація спиралася на одне залізобетонне правило: «побачу – повірю». Фотографія та відеозапис вважалися беззаперечним документальним доказом реальності. Проте сьогодні ця епоха офіційно завершилася. З появою генеративного штучного інтелекту візуальна маніпуляція перестала бути ручним ремеслом і перетворилася на алгоритмічну індустрію. Дипфейки б'ють рекорди поширення, обходячи наше раціо й руйнуючи саму концепцію об'єктивної істини. Цей матеріал – це комплекс практичних інструментів для виживання у світі синтетичної брехні. Ми розберемо алгоритм нейромереж, дослідимо інженерію виявлення підробок і зрозуміємо, чому в цих перегонах озброєнь головним детектором істини все одно залишається людський розум.

ЗМІСТ

1. Кінець епохи фотографічного доказу

стор. 150

2. Анатомія синтетичного викрадення

стор. 152

3. Машинний зір проти машинної брехні

стор. 154

4. Перегони цифрових викривачів та системні баги детекторів

стор. 158

5. Полювання на глітчі

стор. 161

6. Когнітивне щеплення для вироблення імунітету

стор. 163

7. Додаткові покликання

стор. 165

ГОЛОВНИЙ ДЕТЕКТОР ІСТИНИ – ЛЮДСЬКИЙ РОЗУМ

ДОВІРА – ВАЛЮТА,
ЯКУ НАЙЛЕГШЕ
ПІДРОВИТИ

1. Кінець епохи фотографічного доказу

Зір – це найдавніший і найавторитетніший канал, через який наш мозок сприймає реальність. Мільйони років жорсткої еволюції навчили нашу нервову систему простому, життєво необхідному правилу: якщо ти бачиш лева в савані, значить, лев існує. Тексту можна не вірити, бо текст – це чиясь інтерпретація. Чуткам можна не вірити, бо люди схильні брехати. Але те, що безпосередньо фіксує око, наш мозок за замовчуванням позначає тегом «об'єктивна реальність».

Саме ця біологічна довіра до власних очей сьогодні стала нашою найбільшою слабкістю.

Історично політична пропаганда завжди спиралася на картинку. Тоталітарні режими чудово розуміли: хто контролює візуальне минуле, той контролює політичне сьогодення. Ще за часів сталінського терору людей регулярно «стирали» з офіційних фотографій після того, як вони впадали в немилість. Відомий історичний приклад з радянським катом Миколою Єжовим, який після розстрілу просто фізично зник з фотографії поруч з диктатором Сталіним (його замінили шматком стіни та води), ідеально показує суть цього інструменту.

Але подивімося на технологічний бік цього процесу в минулому. Щоб прибрати одну людину з одного кадру, потрібні були години, а іноді й дні кропіткої роботи висококласних фахівців у темній кімнаті з використанням скальпелів, ретуші та хімікатів. Це був надскладний інструмент, монополія на який належала виключно державам та великим спецслужбам.

Сьогодні ця монополія зруйнована вщент. Інструмент створення альтернативної візуальної реальності опинився в руках будь-кого, у кого є смартфон, доступ до інтернету або заздалегідь завантажена локальна ШІ-модель і кілька вільних хвилин.

Ми офіційно перетнули межу, за якою фотографія та відеозапис втратили статус доказу.

Проблема полягає не лише в тому, що фейки стало технічно легше створювати. Катастрофа криється в масштабах та швидкості їхньої генерації.

Згідно з епохальним звітом Всесвітнього економічного форуму **WEF Global Risks Report 2024** дезінформація та місінформація, згенеровані штучним інтелектом, офіційно визнані **глобальним ризиком №1** для людства на найближчі два роки, випередивши навіть кліматичні зміни та збройні конфлікти. Причина такої тривоги серед світових еліт дуже прагматична: світ увійшов у рік найбільших демократичних виборів в історії (у 2024 році до урн пішла майже половина населення планети), і генеративна технологія визріла саме в той момент, коли вона здатна завдати максимальної шкоди.

Коли ми сьогодні говоримо про перевірку візуального політичного контенту, ми маємо усвідомити зміну парадигми. Ми більше не шукаємо просто «неточності» чи наслідки ручної роботи у Photoshop. Ми шукаємо цифрові сліди втручання машин.

2. Анатомія синтетичного викрадення

Люди, далекі від технологій, часто плутають різні типи візуальних маніпуляцій, називаючи все підряд модним словом «дипфейк» (Deepfake). Але щоб правильно підібрати алгоритм перевірки й не дати себе обдурити, потрібно чітко розуміти анатомію сучасної брехні.

У Темі 7 ми детально розібрали традиційні маніпуляції. Це кадрування (кропінг), зміна кольорокорекції для створення ілюзії хвороби у політика та просторове зіставлення. Традиційна маніпуляція – це перестановка реальних меблів у кімнаті.

Натомість **алгоритмічна (синтетична) маніпуляція** – це створення кімнати, меблів і людей у ній, яких ніколи в природі не існувало.

154

Дипфейки – це найскладніший та найдосконаліший тип алгоритмічної маніпуляції. Сама назва є поєднанням слів **Deep Learning** (глибоке машинне навчання) та *Fake* (підробка). Технологія використовує штучні нейронні мережі для створення гіперреалістичних відео та аудіо.

Як це працює на інженерному рівні? Машина не просто «приклеює» обличчя, як це робили в старому Photoshop. Нейромережа аналізує тисячі фотографій та годин відеозаписів конкретного політика. Вона математично вивчає топологію його обличчя, мімічні мікрорухи, те, як скорочуються м'язи під час вимови голосних звуків, як падає і відбивається світло на його вилицях. Після цього машина створює тривимірну математичну маску і «натягує» це обличчя на іншого актора, який сидить у студії (або ж повністю генерує промову з нуля, синтезуючи ще й ідеальний клон голосу).

Масштаби поширення цієї технології вражають. Згідно з щорічним звітом провайдера рішень для верифікації **Sumsub (Identity Fraud Report 2023)**, кількість дипфейків у світі зросла в **10 разів** лише за один календарний рік (з 2022 по 2023). А в Азійсько-Тихоокеанському регіоні зростання склало шалені, експоненційні **1530%**.

Ця технологія вже кардинально змінила правила політичної гри. Блискучим і водночас моторошним прикладом є регіональні та загальнонаціональні вибори в Індії у 2024 році. Політичні технологи масово використовували високоякісні дипфейки не лише для чорного піару проти опонентів. Вони створювали дипфейки власних кандидатів. Індія – країна з сотнями різних мов та діалектів. Технологи генерували відео, де кандидат ідеально, без жодного акценту й з правильною мімікою виголошував промови місцевими мовами етнічних меншин, яких він у реальному житті ніколи не знав і не вивчав. Ці синтетичні відеоролики охопили понад **15 мільйонів людей** у WhatsApp та інших месенджерах.

155

Наслідок?

Дипфейки повністю розмили кордони між тим, що політик дійсно думає та обіцяє, і тим, що згенерував комп'ютер

для задоволення конкретної мікроаудиторії.

А тепер додайте до цієї ідеальної картинки алгоритми соціальних мереж та мережі ботів (які ми розбирали в Темі 8). Коли в мережі з'являється якісний дипфейк, автоматизовані армії ботів миттєво створюють йому штучну вірусність (астротурфінг). Алгоритм платформи (наприклад, X або Telegram) бачить цю гіперактивність

і починає безжально показувати це відео реальним живим людям. Доки звичайні журналісти чи професійні фактчекери встигнуть зрозуміти, що відео згенероване, і напишуть спростування, фейк вже подивилися мільйони виборців, і їхня емоційна реакція вже зафіксована.

Створити синтетичну брехню сьогодні коштує кілька доларів і займає кілька секунд.

Її спростування вимагає годин експертної роботи. Щоб хоч якось впоратися з цією асиметрією, людям довелося звернутися по допомогу до самих машин.

3. Машинний зір проти машинної брехні

Коли людське око дивиться на згенеровану фотографію політика, воно шукає сенс. Ми аналізуємо сюжет: у що одягнений політик, який у нього вираз обличчя, чи є агресивний натовп на задньому плані. Ми вловлюємо емоцію.

Але машина не аналізує сюжет.

Машина не знає, хто такий президент чи опозиціонер. Для неї будь-яке фото чи відео – це просто колосальна сітка цифр (матриця). Вона бачить окремі пікселі, їхні кольорові значення (RGB) та математичні закономірності їхнього стиснення. І саме ця фундаментальна різниця в сприйнятті робить алгоритми єдиним ефективним інструментом перевірки в епоху візуальної брехні.

Оскільки інструменти цифрової генерації стали неймовірно складними, виявити сучасний дипфейк чи майстерний фотомонтаж «на око» майже неможливо. Тому

інженери-криміналісти створили власні алгоритмічні підходи. Розглянемо два базові методи машинного аналізу, принцип дії яких має розуміти кожен сучасний фактчекер.

Аналіз рівня помилок (Error Level Analysis – ELA)

Цей метод працює з фундаментальними законами комп'ютерної фізики. Щоб зрозуміти ELA, використаємо просту метафору.

Уявіть, що ви збираєтеся у відпустку й пакуєте валізу. Ви акуратно склали всі свої речі, щільно закрили валізу й сіли на неї зверху, щоб застібнути блискавку. Речі всередині природним чином трохи зім'ялися під тиском – вони набули однакового, рівномірного «рівня стиснення».

Тепер уявіть, що поки ви відвернулися, хтось чужий відкрив вашу валізу, поклав туди нову, абсолютно чужу сорочку і знову закрив блискавку. Якщо ви відкриєте валізу знову і придивитися, ви миттєво помітите аномалію: ця нова сорочка зім'ята зовсім інакше, ніж усі ваші речі, бо вона не пройшла через той самий первинний цикл тиску.

Саме так працює ELA. Більшість фотографій в інтернеті зберігаються в стандартному форматі JPEG. JPEG – це алгоритм стиснення з втратами. Кожного разу, коли фотокамера зберігає знімок, зображення трохи «стискається», назавжди втрачаючи мікроскопічну кількість даних задля зменшення обсягу файлу. Усі пікселі на оригінальному фото мають однаковий рівень цього компресійного зносу.

Якщо політичний шахрай запозичує обличчя однієї людини з іншого фото й вставляє його на тіло політика (метод сплайсингу), він фізично поєднає пікселі, які

пережили різну кількість циклів стиснення. Алгоритм ELA аналізує це підозріле зображення і навмисно сти-скає його ще раз із заздалегідь відомим рівнем якості. Потім він математично віднімає результат від оригіналу.

Ті ділянки фотографії, які не змінювалися, покажуть на графіку однаковий, тьмяний фон. А от чужорідне встав-лене обличчя (або затертий на фоні мітингувальник) – спалахне на екрані фактчекера як яскрава, радіоактив-на пляма. Алгоритм безжально констатує:

«Ось ця група пікселів має іншу історію життя, ніж уся решта фотографії».

Згорткові нейронні мережі (Convolutional Neural Networks – CNN)

Але сам по собі метод ELA не є ідеальним. Він може пока-зати яскраву аномалію, навіть якщо фотографію просто безневинно відредагували в одному місці (наприклад, додали контрасту на обличчя). Щоб машина навчила-ся відрізняти звичайну художню кольорокорекцію від зловмисної політичної генерації, нам потрібен справж-ній штучний «мозок». Цим мозком виступають згорткові нейронні мережі (CNN).

Уявіть CNN як складну серію математичних сит (філь-трів), через які шар за шаром пропускають зображення.

- Перший шар нейромережі дуже примітивний – він шукає лише прості лінії, краї та переходи світла.
- Наступний шар, використовуючи дані попереднього, уже здатний розпізнавати складніші текстури.
- Глибші шари мережі здатні розпізнавати надскладні, невидимі для людського ока шаблони – наприклад,

те, як математично має виглядати мікротекстура людської шкіри в динаміці порівняно з текстурою стіни позаду неї.

Сучасний підхід інженерного фактчекінгу полягає в інтеграції цих двох систем. ELA працює як швидкий сканер-розвідник: він підсвічує підозрілі ділянки кадру. А потім могутня архітектура CNN використовує свої глибокі шари, щоб витягти алгоритмічні шаблони генерації й зробити фінальний висновок: підробка це чи оригінал.

І ці детектори працюють напрочуд добре. Академічні дослідження з кібербезпеки показують, що сучасні архітектури CNN у поєднанні з ELA здатні досягати точності машинного навчання понад 99%, а під час тестування на абсолютно нових, раніше не бачених масивах даних вони показують точність виявлення фейків близько 94% (а в деяких лабораторних умовах – аж до 99,68%).

159

На перший погляд, може здатися, що ми знайшли ідеальну срібну кулю. Здається, що достатньо просто інтегрувати цей алгоритм-детектор у Facebook чи Telegram, і проблема політичних дипфейків зникне назавжди.

Але це глибоко помилкове й наївне уявлення. Тому що штучний інтелект, який створює брехню, не стоїть на місці. Він використовує ці ж самі детектори, щоб ставати невразливим.

4. Перегони цифрових викривачів та системні баги детекторів

Отже, ми маємо потужні нейромережі (CNN), які здатні розпізнавати невидимі для ока похибки стиснення пікселів та мікроструктури. Здавалося б, проблему вирішено: машини ловитимуть машинну брехню.

Але тут ми стикаємося з фундаментальною та найстрашнішою особливістю сучасних технологій –

засоби захисту завжди є інструментом навчання для засобів нападу.

Сфера алгоритмічної дезінформації – це вже не просто технологічна ніша, це повноцінні кібернетичні перегони озброєнь. Ті самі аналітичні алгоритми-детектори, які розробляють університети для виявлення дипфейків, миттєво використовуються зловмисниками для їхнього вдосконалення. Ця архітектура отримала назву **генеративно-змагальні мережі (Generative Adversarial Networks, або GANs)**.

Уявіть собі нескінченний, блискавичний спаринг двох нейромереж.

Одна частина програми (Генератор) створює фальшиве політичне відео. Друга частина програми (Детектор) намагається його викрити, шукаючи піксельні аномалії. Якщо Детектор знаходить алгоритмічну помилку, він відхиляє відео. Але Генератор не здається – він миттєво вчиться на цій помилці, виправляє її та створює нову версію відео. І так відбувається мільйони разів за секунду.

На той момент, коли політтехнологи чи іноземні спецслужби випускають свій дипфейк у відкриту мережу

(у Telegram чи YouTube), це відео вже пройшло внутрішню перевірку і «перемогло» найкращі наявні детектори. Творці дипфейків завжди мають перевагу першого кроку. Виникає катастрофічний розрив між наявними можливостями систем виявлення (які змушені наздоганяти) та космічною швидкістю запуску нових дезінформаційних кампаній.

Чому ми не можемо повністю віддати фактчекінг машинам?

Виникає логічне запитання: якщо машини б'ються з машинами, чому б просто не вбудувати автоматичний ШІ-детектор у кожен браузер і не дозволити йому постійно блокувати підозрілий політичний контент?

Відповідь полягає в тому, що алгоритми (навіть найрозумніші) не є нейтральними. Вони мають суворі системні обмеження і переймають людські баги.

161

1. Проблема контексту та «хибнопозитивні» результати (False Positives).

Машинні детектори дуже чутливі до якості контенту, але абсолютно сліпі до соціального контексту. Уявіть, що журналіст-розслідувач публікує абсолютно реальне, але зняте на стару приховану камеру відео, де політик дійсно бере хабар. Через низьку якість, зернистість та артефакти стиснення автоматичний алгоритм соціальної мережі помилково маркує це відео як «Згенеровано ШІ / Дипфейк» і блокує його.

Це смертельна небезпека для демократичного дискурсу. Якщо почнемо сліпо та юридично довіряти машинним вердиктам, ми подаруємо корумпованим політикам ідеальний інструмент легалізації своєї безкарності (ми

знову повертаємося до концепції «дивіденду брехуна»). Вони будуть просто апелювати до «помилки машини».

2. Алгоритмічний расизм та упередженість.

Нейромережі не народжуються розумними.

Вони вчаться на тих масивах даних, які їм згодовують інженери.

Якщо алгоритм виявлення дипфейків навчався на базі, що складається на 90% з облич європейців чи американців білої раси, він буде жахливо працювати з обличчями представників інших рас чи етнічних груп.

Класичний приклад алгоритмічної упередженості був задокументований у судовій системі США. У 2016 році велике розслідування агенції ProPublica довело, що алгоритм оцінки ризиків рецидиву, який використовували судді, непропорційно часто й помилково позначав чорношкірих підсудних як схильних до нових злочинів. У політичному фактчекінгу це означає ризик катастрофічних помилкових висновків, коли алгоритм буде «пропускати» дипфейки певних політиків, але блокувати реальні відео інших лише через недосконалість навчальної бази.

5. Полювання на глітчi

Оскільки ми не можемо на 100% довіряти машинним детекторам, нам потрібно тренувати власне біологічне око. Попри всю міць генеративного ШІ, алгоритми все ще не досконалі. Вони чудово малюють абстракції, але вони не розуміють законів фізики й специфічної анатомії нашого світу.

Коли ШІ помиляється, він створює так звані «**глітчi**» (**glitches**) – цифрові артефакти, системні збої. Дослідницькі лабораторії (зокрема *MIT Media Lab*) розробили спеціальні критерії, за якими людина може візуально виявити ці симптоми втручання.

Якщо ви підозрюєте, що перед вами політичний дипфейк або згенероване відео, не дивіться на обличчя загалом. Шукайте слабкі місця алгоритмів:

- **Очі та моргання.** Генеративні алгоритми навчаються на мільйонах статичних фотографій з інтернету. На переважній більшості парадних фото люди дивляться в камеру з широко розплющеними очима. Тому ранні моделі дипфейків генерували політиків, які або взагалі не моргали (що виглядало моторошно), або моргали неприродно (асинхронно). Сьогодні цей баг намагаються виправити, але мікрорухи очей у ШІ-відео все ще часто виглядають «мертвими» або «скляними», не маючи природної мікрофіксації погляду на об'єктах.
- **Проблема зубів.** Це класична й найважча «сліпа зона» для штучного інтелекту. Нейромережі дуже складно зрозуміти й відмалювати складну, тіньову 3D-структуру ротової порожнини та кожного окремого зуба. Тому на згенерованих відео (особливо

під час активної промови) зуби політика часто зливаються в одну суцільну білу смужку (ефект «паркану»), або розмиваються та деформуються, щойно людина починає артикулювати.

- **Краї та контури (Ефект Гало).** Уважно придивіться до межі, де обличчя переходить у волосся або де волосся стикається з фоном. Технологія накладання (заміни обличчя) часто не справляється з динамікою освітлення. Це створює навколо контуру голови розмите, мерехтливе світіння (ефект «гало»). Волосся може здаватися неприродно приклеєним до чола, або навпаки – фон може трохи «просвічуватися» крізь пасма під час різких поворотів голови.
- **Синхронізація губ (Ліпсинк)** та фізика тіней. Якщо ви дивитесь відео на YouTube, знизьте швидкість відтворення до 0.25. Чи відповідає форма губ спікера тим звукам, які ви чуєте в аудіодоріжці? Алгоритмам вкрай важко ідеально синхронізувати складні приголосні звуки (наприклад, губи мають чітко стулятися при вимові «п», «б», «м»). Дипфейки часто артикулюють їх «змазано». Також звертайте увагу на тіні. ШІ може згенерувати ідеальне обличчя, але забути про світло: сонце на відео може світити політику в обличчя, але тінь від носа падатиме абсолютно в інший бік.

Ці глітчi – це тимчасове явище. Через кілька років моделі навчатимуться відмальовувати зуби й розраховувати фізику світла. Але сьогодні це наш головний інструмент візуальної самооборони.

6. Когнітивне щеплення вироблення імунітету

Ми підходимо до логічного фіналу. Якщо інструменти генерації фейків будуть лише вдосконалюватися, а технічні глітчi рано чи пізно зникнуть, як нам вижити в цьому інформаційному середовищі?

Сьогодні передові інститути, які вивчають когнітивну безпеку (зокрема, дослідники Кембриджського університету), роблять ставку не на заборони чи детектори, а на психологію. Вони розробили підхід, який базується на медичній метафорі – **теорії інокуляції**, або, простіше кажучи, когнітивному щепленні.

Як працює медична вакцина? Вона вводить у ваш організм ослаблену, мертву версію вірусу. Ваша імунна система вивчає його, тренується на ньому, і коли ви стикаєтесь з реальним, смертельним вірусом, ваше тіло вже знає, як його знищити.

Когнітивне щеплення від дезінформації працює абсолютно так само. Щоб навчити людину миттєво розпізнавати політичну маніпуляцію чи фейк, їй треба не просто читати нудні лекції. Їй треба дозволити

самій стати творцем фейку

в безпечному, ігровому середовищі.

Для цього створюються спеціальні гейміфіковані симулятори. Наприклад, відомі європейські проекти-ігри **«Bad News»** (Погані новини) або **«Harmony Square»**. Гравця ставлять на місце головного лиходія – керівника політичної ботоферми. Завдання гравця в цій грі – використовуючи штучний інтелект та ботів, розпалити

максимальну ненависть у віртуальному місті, зманіпулювати виборами та обдурити цифрове населення. Гравець сам обирає, який емоційний заголовок придумати, як обрізати фотографію для ефекту, як згенерувати дипфейк для компрометації мера.

Чому це так геніально працює? Тому що найкращий спосіб зрозуміти фокус і перестати в нього вірити – це самому потримати в руках карти фокусника.

Звикаючи до того, як працюють ботоферми, як створюються дипфейки і як алгоритмічна маніпуляція викручує факти, користувачі вибудовують потужний психологічний імунітет. Дослідження показують, що після проходження таких симуляторів люди починають миттєво, на підсвідомому рівні розпізнавати маніпулятивні наративи вже у своїх реальних стрічках у соціальних мережах. Вони більше не реагують на емоційний тригер, бо бачать за ним сувору математику політтехнолога.

Висновки

У цифрову епоху ми повинні відмовитися від наївної довіри до власних очей. Об'єктивна візуальна реальність померла, і ми маємо прийняти цей факт. Але це не привід для капітуляції.

Ваш алгоритм виживання у світі синтетичних медіа простий і жорсткий: спочатку загасити емоцію, потім перевірити контекст, потім проаналізувати фізику кадру на наявність глітчів, і постійно тренувати свій мозок на розуміння механіки маніпуляцій. Технології (і генератори, і детектори) будуть еволюціонувати щодня. Але жодна, навіть найгеніальніша нейромережа не зможе обдурити суспільство, якщо всередині цього суспільства кожен громадянин навчиться ставити

під сумнів те, що бачить. Найкращий, найдосконаліший детектор брехні у Всесвіті знаходиться не на серверах Google чи OpenAI. Він знаходиться між вашими вухами. Використовуйте його за призначенням.

7. Додаткові покликання

1. Звіт Всесвітнього економічного форуму (WEF Global Risks Report 2024): чому згенерована ШІ дезінформація стала глобальним ризиком №1.
[weforum.org](https://www.weforum.org)
2. Звіт Sumsb (Identity Fraud Report 2023): Статистика глобального зростання дипфейків на 1530%.
sumsub.com
3. Як працюють детектори: Аналіз рівня помилок (Error Level Analysis – ELA) у цифровій криміналістиці.
fotoforensics.com
4. Алгоритмічна упередженість: Розслідування ProPublica (2016) щодо дискримінації в машинних алгоритмах США.
propublica.org
5. Когнітивне щеплення (Inoculation theory): Гейміфікований симулятор дезінформації «Bad News» від Кембриджського університету.
getbadnews.com

1. ВІД ДЕТЕКТИВУ ДО ДИПЛОМАТА

ДЕТЕКТИВ

ДИПЛОМАТ

ПОШУК ПРАВДИ
10%

КОМУНІКАЦІЇ
90%

тема 10

2. ЕФЕКТ ЗВОРОТНОГО РЕЗУЛЬТАТУ

Чим більше тиснете — тим сильніший опір.

СЛУХАЄМОСТЬ
100%
ПРАВДИ

75%

50%

25%

10%

Інформаційна дипломатія: як інтегрувати фактчекінг у життя та говорити з аудиторією

3. ДЕМОНТАЖ

Замість полювання на брехню — розбирайте механізми.

4. МЕТОД СКАМ

НЕ ДАВАЙТЕ ВІДПОВІДІ

5. МЕТОД СКАМ

НЕ ДАВАЙТЕ ВІДПОВІДІ

Протягом дев'яти попередніх тем ми озброювали вас інструментами: вивчали алгоритми перевірки, препарували візуальні маніпуляції та розбирали анатомію ботоферм. Але знання про фактчекінг мають справжню цінність лише тоді, коли вони виходять поза межі цього курсу. У реальному житті знайти правду — це лише 10% успіху. Решта 90% — це здатність пояснити цю правду іншій людині так, щоб не стати її ворогом. Ця частина навчить вас перетворюватися з інформаційного детектива на інформаційного дипломата, долати психологічний спротив аудиторії та будувати культуру критичного мислення у своїх спільнотах.

Як це впливає на твоє рішення?

Критичне мислення — це звичка, а не разова дія.

ПОШУК ПРАВДИ → ПОШУК ПРАВДИ → ПОШУК ПРАВДИ → ПОШУК ПРАВДИ

ПОШУК ПРАВДИ

ПОШУК ПРАВДИ

ПОШУК ПРАВДИ

6. АРХІТЕКТУРА СПІЛЬНОТ

Сильна спільнота будується на довірі, повазі та спільних цінностях.

ЗМІСТ

1. Від детективу до дипломата

2. Ефект зворотного результату

3. Демонтаж механізму замість полювання на брехню

4. Метод Сократа в цифрову епоху

5. Чому потрібно показувати «кухню» перевірки

6. Архітектура спільнот

7. Інсталяція мислення

8. Додаткові покликання

стор. 168

стор. 169

стор. 171

стор. 172

стор. 174

стор. 176

стор. 177

стор. 179

1. Від детективу до дипломата

До цього моменту ми розібрали колосальний масив інструментів. Ви навчилися розпізнавати риторичні хитрощі популістів, розуміти, як працює астротурфінг у соціальних мережах, та відрізняти надійне джерело від інформаційного смітника. Усе це – критично важливі компоненти для виживання в сучасному інформаційному середовищі. Ви стали чудовими розслідувачами.

Але уявіть детектива, який блискуче розкрив найскладніший злочин і зібрав усі докази. Проте в суді він не зміг пояснити присяжним логіку своїх висновків – натомість просто нагрімав на них і назвав дурнями. Його розслідування не матиме жодного сенсу. Злочинець вийде на волю.

У повсякденному житті ми стикаємося з абсолютно такою ж проблемою. Ви постійно взаємодієте з інформацією серед людей: читаєте новини з колегами, обговорюєте політику за сімейною вечерею, бачите дописи родичів у Facebook або слухаєте коментарі експертів разом зі своїми студентами. Наступний, найвищий рівень майстерності після будь-якого навчання – це зрозуміти,

як використовувати ці навички на практиці і як екологічно передавати їх іншим людям.

Фактчекінг у суспільстві часто страждає від неправильного позиціювання. Люди сприймають його як професійну, нудну діяльність журналістів або як інструмент цензури, за допомогою якого еліти намагаються змусити їх замовкнути. Згідно з даними дослідницької бази *Fact-Check Insights* [див. Дослідження сприйняття фактчекінгу (Fact-Check Insights): Чому аудиторія часто відкидає спростування та як це виправити], яка агрегує понад

240 000 перевірених тверджень з усього світу, головною перешкодою для поширення правди є сприйняття фактчекерів як «упереджених арбітрів». Люди думають, що фактчекінг – це виключно про політику і про те, щоб довести чийсь неправоту.

Наше завдання – зламати цей стереотип. Насправді елементи фактчекінгу – це універсальна навичка, яку мають використовувати всі: викладачі в школах та університетах, громадські активісти, комунікаційники, редактори й, найголовніше, – звичайні користувачі соціальних мереж.

У кожній з цих аудиторій є одна спільна, надзвичайно складне завдання –

пояснювати заплутані інформаційні явища просто й зрозуміло.

Вам потрібно стати інформаційним дипломатом – людиною, яка не просто знає, де лежить правда, але й вміє безпечно провести до неї інших. Щоб зробити це, нам доведеться переглянути саму тональність наших розмов.

171

2. Ефект зворотного результату

І тут ми стикаємося з першою, найглибшою проблемою людської природи. Люди органічно, на біологічному рівні не терплять, коли їм прямо вказують на їхню помилку.

Уявіть класичну ситуацію, коли ваш хороший знайомий чи родич публікує у своєму профілі емоційний, але абсолютно фейковий політичний допис. Ви, озброєні знаннями з нашого посібника, швидко знаходите першоджерело, бачите маніпуляцію зі статистикою та приходите до нього в коментарі. Ви пишете:

«Це фейк. Ти поширюєш неправду. Ось покликання на спростування».

Що відбувається в цей момент? Ви очікуєте, що людина прочитає ваше покликання, подякує вам за пильність і видалить свій допис. Натомість ви отримуєте агресивну захисну реакцію, звинувачення в тому, що ви «жертва пропаганди», і розмова майже завжди закінчується конфліктом.

Чому так стається? Дослідники когнітивної психології знають цей механізм. Коли людина ділиться інформацією у соціальних мережах, вона інвестує в неї частину власної репутації та ідентичності. Вона поширила цей допис, бо він резонував з її глибинними переконаннями чи страхами.

Коли ви кажете: «Ти поширив фейк», мозок співрозмовника не чує критики самої новини. Він чує екзистенційну особисту атаку. Він розшифровує ваші слова так:

«Ти дурний. Ти не вмієш аналізувати. Ти легко піддаєшся маніпуляціям».

У відповідь на таку загрозу мозок миттєво підіймає захисні щити. Як зазначається в дослідницьких звітах щодо ефективності комунікації фактчекінгу, пряме вправлення часто призводить до явища, коли людина починає ще сильніше, ірраціонально вірити в спростовану брехню, просто щоб захистити своє «єго».

Тому ефективна комунікація фактчекінгу має будуватися кардинально інакше. Замість того щоб фокусуватися виключно на корекції помилки (що викликає спротив), нам потрібно надати співрозмовнику інструменти для самостійної перевірки, зберігаючи його гідність. Якщо ми хочемо жити в поінформованому суспільстві, ми маємо перестати грати в інтелектуальних снайперів, які розстрілюють чужі помилки, і стати гідами.

3. Демонтаж механізму замість полювання на брехню

Перший і найважливіший принцип інформаційної дипломатії звучить так:

пояснювати, а не спростовувати.

Коли людина бачить лише готовий, сухий результат вашої перевірки (печатку «БРЕХНЯ»), вона сприймає це як жорстке нав'язування вашої власної політичної позиції. Але коли ви показуєте сам процес – як саме ви дійшли до цього висновку, які джерела відкрили, які дані порівняли – ваш аргумент перестає бути атакою і стає прозорим, зрозумілим дослідженням.

Наприклад, замість конфліктної фрази «Це неправда, видали це», значно ефективніше і м'якше сказати:

«О, це дуже цікава заява. Мене вона теж спочатку зачепила. Але подивімося разом, на які саме дані вона спирається?».

Такий підхід кардинально змінює тон розмови. Він перетворює ворожу суперечку («я проти тебе») на спільний пошук відповіді («ми разом проти проблеми»). Ви стаєте на один бік барикад зі своїм співрозмовником.

Ще один потужний інструмент цього принципу –

демонтаж маніпуляційних механізмів, а не лише окремих фейків.

Окрему неправдиву новину завжди можна спростувати. Але завтра з'явиться десять нових. Значно ефективніше показати аудиторії, як саме працює ця конкретна маніпуляція на технічному рівні.

Наприклад, ви можете не просто сказати, що цифри в дописі брехливі. Ви можете спокійно пояснити:

«Знаєш, політичні технологи часто використовують цей прийом. Вони беруть реальну цифру доходу, але спеціально не враховують інфляцію за цей самий період, щоб створити ілюзію зростання. Подивімось, що буде, якщо ми додамо сюди відсоток інфляції чи курс долара».

Коли люди починають розуміти механіку маніпуляції (як фокусник ховає кролика в рукав), вони не відчують себе дурними. Навпаки, вони відчують себе посвяченими в таємницю. Вони стають більш обізнаними й наступного разу набагато легше та із задоволенням самостійно розпізнають подібні прийоми. Фактично, це і є головна мета здорового фактчекінгу – не просто виправляти поодинокі помилки в інтернеті, а формувати глобальну інформаційну уважність суспільства.

4. Метод Сократа в цифрову епоху

Другий принцип комунікації з аудиторією вимагає від нас певного психологічного терпіння. Цей принцип звучить так:

ставити питання, а не робити висновки за інших.

Згадайте, як працює метод давньогрецького філософа Сократа. Він ніколи не казав своїм учням чи опонентам прямих відповідей. Він ставив їм серію послідовних запитань, змушуючи їхній мозок працювати так, щоб вони самі, своїм розумом дійшли до правильного висновку. Ідея, до якої людина дійшла самостійно, стає її власною.

Вона буде захищати її набагато сильніше, ніж будь-який нав'язаний факт.

У цифрову епоху запитання – це один із найсильніших та найекологічніших інструментів комунікації фактчекінгу. Вони допомагають людям самостійно замислитися над якістю інформації, не відчуючи при цьому тиску чи приниження. Ба більше, у дискусіях цей метод дозволяє практикувати **активне слухання** – коли ви намагаєтеся зрозуміти, чому саме людина повірила в цей наратив, які її страхи він обслуговує.

Як це виглядає на практиці? Коли ви бачите сумнівний допис, не поспішайте з вироком. Поставте кілька простих запитань:

- *«Звідки саме походить ця цифра? Хто її першим опублікував?»*
- *«Чи є в цьому тексті пряме покликання на оригінальне дослідження або закон?»*
- *«Чи згадують про цю сенсацію інші, великі інституційні медіа?»*
- *«А як ця обіцянка виглядає, якщо накласти її на статистику минулого року?»*

Такі запитання абсолютно не виглядають як критика чи напад. Вони виглядають як щира, здорова допитливість («fact-checker's mindset»). Але їхня магія в тому, що вони поступово й невідворотно переводять емоційну розмову в площину сухих фактів. Ви передаєте когнітивне навантаження своєму співрозмовнику. Тепер не ви маєте доводити, що це брехня. Тепер він має довести собі, що це правда. І коли він почне шукати відповіді на ваші запитання і не знайде їх, ілюзія розсиплеться зсередини.

5. Чому потрібно показувати «кухню» перевірки

Однією з головних проблем сучасного інформаційного простору є те, що фактчекінг часто сприймається як чорна скринька. Люди бачать на екрані готову плашку «Фейк» або читають остаточний вердикт аналітичного центру, але не розуміють, як саме цей висновок був зроблений. Ця закритість породжує недовіру. Коли процес прихований, у користувача виникає закономірне запитання: «А чому я маю вірити саме вам? Можливо, ви просто відпрацьовуєте чиєсь політичне замовлення?».

Тому третій фундаментальний принцип інформаційної дипломатії –

робити фактчекінг видимим (прозорість процесу).

Цей принцип має стати золотим стандартом не лише для професійних журналістів, але й для викладачів, громадських діячів та комунікаційників. Як зазначається в дослідницьких звітах щодо довіри до медіа, демонстрація самої «кухні» перевірки радикально знижує рівень скептицизму аудиторії.

Що означає робити фактчекінг видимим на практиці? Іноді люди навіть не помічають або не усвідомлюють, що інформація, яку вони щойно прочитали, пройшла багатоетапну перевірку. Якщо ви пояснюєте своїй аудиторії процес – наприклад, показуєте скриншоти відкритих баз даних, наводите лінки на першоджерела, коротко, крок за кроком, описуєте алгоритм пошуку (як ми це робили в Темі 6), аудиторія починає зовсім інакше сприймати вашу роботу.

Ви ніби запрошуєте людей за свій стіл і кажете:

«Дивіться, я нічого не приховую. Ось інструменти, ось цифри. Ви можете самі повторити цей шлях і переконатися».

Набагато переконливіше працюють спокійні, позбавлені емоцій пояснення, що спираються на конкретні, доступні кожному джерела й зрозумілі життєві приклади. Фактчекінг не повинен асоціюватися з елітарними, надзвичайно складними аналітичними текстами або незрозумілими масивами великих даних.

Для широкої аудиторії (особливо в умовах стресу та дефіциту часу) найкраще працюють максимально прості, структуровані формати без перевантаження зайвими деталями. Наприклад:

- коротке, сфокусоване пояснення лише одного ключового твердження.
- наведення лише однієї перевіреної, але залізобетонної цифри-доказу.
- демонстрація лише одного яскравого, зрозумілого прикладу маніпуляції.

Саме тому найуспішніші світові та українські фактчекінгові організації сьогодні все частіше відмовляються від довгих лонгридів на користь коротких карток у форматі «міф – факт» або візуально зрозумілої інфографіки. Вони допомагають аудиторії блискавично схопити суть проблеми й запам'ятати механіку обману.

6. Архітектура спільнот

Дотепер ми говорили переважно про індивідуальні навички. Але в боротьбі з дезінформацією вижити поодиноці неможливо. Інформаційні віруси розповсюджуються через соціальні зв'язки, отже, і лікувати їх потрібно на рівні спільнот.

Наступне важливе питання: як інтегрувати фактчекінг у різні професійні та соціальні середовища, створюючи осередки колективного імунітету.

- **Для викладачів та освітян** це означає фундаментальну зміну підходу до навчання. Замість того щоб просто читати лекції про медіаграмотність (яка часто здається студентам абстрактною теорією), викладачі можуть інтегрувати **реальні, актуальні** приклади маніпуляцій у щоденні заняття. Розбір політичних заяв, аналіз свіжих новинних сюжетів або спільний аудит підозрілого відео зі студентами в аудиторії працює вдесятеро краще за підручник. Дослідження показують [див. джерело 3 «A systemic framework for disinformation on social media platforms»], що практичні заняття з розвінчування міфів дають студентам навички, які вони потім несуть у свої родини.
- **Для журналістів та редакторів** – це відмова від позиції «оракула». Сучасний журналіст має не просто публікувати результати розслідування, а вступати в діалог зі своєю аудиторією. Пояснювати, чому редакція вирішила перевірити саме цей факт, як саме перевірялася інформація, і відкрито визнавати свої помилки, якщо вони трапляються (пам'ятаєте про репутаційний ризик з Теми 3?).

- **Для комунікаційників та громадських організацій** – це створення доступних, масових інструментів для громадян. Це розробка тих самих простих карток, коротких відеоінструкцій (як користуватися зворотним пошуком фото) або створення платформ для спільного фактчекінгу, де громадяни можуть самі подавати підозрілі новини на перевірку.
- **Для звичайних користувачів соціальних мереж** – це усвідомлення своєї ролі як медіа. Кожен з нас, натискаючи кнопку «Поділитися», бере на себе відповідальність за той контент, який він пускає у свою мережу контактів.

Колаборативний (спільний) фактчекінг – це майбутнє боротьби з дезінформацією. Як зазначається в дослідженнях щодо залучення спільнот, коли звичайні громадяни мають можливість обговорювати факти, разом перевіряти джерела й допомагати одне одному розпізнавати фейки, виникає феномен колективної стійкості. Вони більше не чекають, поки експерт скаже їм правду. Вони самі стають експертами для свого кола спілкування.

179

7. Інсталяція мислення

Ми з вами пройшли довгий і складний шлях. У ширшому сенсі, те, чим ми займалися протягом цих десяти тем – це не просто вивчення політичних технологій. Це

формування нової інформаційної культури.

Ця культура не є вродженим талантом. Вона базується на кількох дуже простих, але щоденних звичках:

1. Уважному, прискіпливому ставленню до будь-яких джерел.
2. Холодній готовності витратити 30 секунд на перевірку інформації, перш ніж дати волю своїм емоціям.
3. Умінні спокійно, без агресії та з повагою до співрозмовника обговорювати факти, залишаючи простір для іншої думки.

Ця культура не виникає миттєво. Вона не встановлюється як додаток на смартфон. Вона поширюється повільно, від людини до людини, коли все більше громадян починають використовувати ці принципи у своїй щоденній комунікації на роботі, в університеті чи за сімейним столом.

Саме тому фактчекінг сьогодні – це

базовий елемент громадянської культури виживання у XXI столітті.

Наш посібник «PolitCheker» був створений саме для цього. Ми хотіли показати вам без декорацій, як працює сучасний інформаційний простір політики, за якими жорсткими законами там ведеться боротьба за вашу увагу, і які саме інструменти допоможуть вам у цьому хаосі не втратити орієнтири.

Ми почали з філософських основ і поступово, крок за кроком, розібрали всі ключові механізми: від маніпулятивних лінгвістичних пасток і психології популізму до жорстких алгоритмів перевірки заяв, архітектури соціальних мереж та візуальної криміналістики.

Останній, найголовніший крок тепер за вами – почати використовувати ці знання на практиці.

Тільки тоді, коли ви вперше зупините себе перед тим, як репостнути емоційну новину, і підете шукати першоджерело; тільки тоді, коли ви спокійно поясните своєму другові, як саме ним намагався зманіпулювати анонімний Telegram-канал – тільки тоді фактчекінг перестане бути просто темою навчального курсу. Він стане невіддільною частиною вашого щоденного інформаційного досвіду.

Окремо ми висловлюємо щиру подяку Фонду Фрідріха Науманна За Свободу за стратегічну співпрацю та всебічну підтримку у створенні цього курсу. Саме завдяки цій підтримці стало можливим підготувати навчальну програму, яка спрямована на фундаментальний розвиток культури фактчекінгу та критичного мислення в нашому суспільстві.

8. Додаткові покликання

1. Дослідження сприйняття фактчекінгу (Fact-Check Insights): Чому аудиторія часто відкидає спростування та як це виправити.
reporterslab.org
2. Освітні ресурси: Навчання фактчекінгу в школах та університетах (Практичні інструменти для викладачів).
hwb.gov.wales
3. A systemic framework for disinformation on social media platforms.
journals.sagepub.com

ПРО АВТОРІВ

Андрій Юричко

Журналіст, медіатренер, кандидат філологічних наук з вісімнадцятирічним досвідом викладацької діяльності. Він пройшов усі ланки журналістської професії у провідних всеукраїнських медіа – від спеціального кореспондента відділу міжнародної інформації в пресі до заступника головного редактора радіо та керівника новинної служби загальнонаціонального телеканалу. Андрій закінчив Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де й нині викладає для майбутніх медійників.

Як експерт у сферах стратегічних комунікацій, кризового менеджменту та медіаосвіти, він активно тренує журналістів і педагогів. У викладанні фокусується на методах залучення аудиторії, оцінці ефективності контенту, розпізнаванні фейків та протидії гібридним загрозам при суворому дотриманні професійних стандартів. Андрій Юричко є автором понад 20 наукових статей та авторитетним учасником експертних конференцій з інформаційної безпеки.

Максим Запорожченко

Медіатренер, експерт з цифрової грамотності та розвитку критичного мислення. Наразі очолює центр цифрової освіти та медіакультури Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, а також є менеджером медіаосвітніх програм МБФ «Академія української преси».

Працюючи на перетині сучасної освіти та масмедіа, Максим Запорожченко вдало поєднує практичну тренерську діяльність з розробкою інноваційних освітніх продуктів. Він є автором та співавтором низки профільних навчальних програм і онлайн-курсів з медіаграмотності, створених як для педагогів, так і для дитячої аудиторії. Завдяки регулярній співпраці з державними інституціями, закладами освіти та міжнародними партнерами, експерт активно сприяє системній інтеграції медіаграмотності в український освітній процес на всіх рівнях.

Посібник

Андрій Юричко

Максим Запорожченко

PolítChecker –
твій помічник у політичному світі

Редагування Наталія Пономаренко

